

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Філософський факультет

Кафедра релігієзнавства

**Сутність та особливості релігійного фанатизму
(на прикладі старообрядництва)**

Кваліфікаційна робота

зі спеціальності 031 «Релігієзнавство»

на здобуття академічного звання магістра

Студент-виконавець:

Сімахіна Анастасія Богданівна

II курс, релігієзнавство

Науковий керівник:

проф. Предко Олена Іллівна

(підпис)

Допущено до захисту:

Зав. кафедри _____

Київ-2020

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ I. МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ	9
1.1.Визначення феномена «релігійний фанатизм»	9
1.2.Поняття «фанатичність старовірів».....	14
РОЗДІЛ II .РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ В КОНТЕКСТІ СТАРООБРЯДНИЦТВА	21
2.1. Виникнення та сутність вчення старовірів	21
2.2.Причини поширення фанатичних ідей.....	31
РОЗДІЛ III. ФОРМИ ПРОЯВУ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ	40
3.1. Релігійний фанатизм Аввакума	40
3.2. Старовіри в 20 ст. (на прикладі праці В. Пескова «Тайговий тупик»).....	43
3.3. Старообрядництво на теренах України: елементи релігійного фанатизму.....	49
ВИСНОВКИ.....	58
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60

ВСТУП

Актуальність теми полягає у значенні досліджуваного питання сутності та особливостей релігійного фанатизму. Сучасний релігійний фанатизм представляє одну з глобальних небезпек для цивілізації. Таким чином, це дуже важлива тема для дослідження. Ця тема має набути розголосу та попередити негативні наслідки цього явища у соціальному просторі. Незважаючи на значну кількість досліджень, проблеми, які пов'язані з осмисленням поняття релігійного фанатизму, часто відрізняються між собою як за якістю, так і за підходами. А отже, зберігається необхідність не тільки принципово іншого осмислення явища, а зміни самого підходу до вивчення питання. Таким чином, слід виявити цивілізаційну специфіку явища, встановити відмінності різновидів релігійного фанатизму.

Слово «фанатизм», яке ще зовсім недавно сприймалось однозначно негативно, сьогодні викликає набагато різноманітніші, часто навіть зовсім протилежні асоціації. Бути фанатом спорту або фанатом музики вважається цілком доречним для людей певної категорії і навіть здається їм ознакою гарного смаку. Ці люди, навіть якщо їм не подобається слово «фанатик», не заглиблюються у визначення цього явища. Адже це слово в них не викликає протесту. Навпаки, навіть за відсутності фанатизму, вони бачать в загальній справі егоїзм, вузькість інтересів, пасивність.

То що таке фанатизм? Чи концентрація розумових сил для досягнення високої мети, чи смирення, обмежене в найжорстокіших проявах? На це питання важко відповісти однозначно.

По-перше, це не що інше, як питання єдності термінології: ми можемо погодитись лише на «позитивне» або лише «негативне» використання (у наукових дослідженнях) терміна «фанатизм», вибравши іншу, більш відповідну назву явища.

По-друге, є два різних типи мислення, кожен з яких сприймається внутрішньо як ідеально обґрунтований і справедливий, але об'єктивно

представляє два рівні мисленнєвих конструкцій: мислення вільне, творче, здатне і готове бадьоро прийняти різноманітність і діалектичну суперечність світу і думок, і –«чорно-біле» мислення, не напівтонове, прихильне до певних однобічних ідей та авторитетів, і нетерпиме до будь-яких відхилень від них, схильне до боротьби та методів зловживань. Таке мислення завжди шукає «провину», а не причину, і спрямовує потенціал накопиченої ненависті проти будь-яких «мотивів» мети - без будь-яких спроб самостійно зрозуміти суть того, що відбувається.

Як неважко помітити, другий тип мислення явно більш примітивний і навряд чи заслуговує називатися мисленням узагалі, оскільки в ньому очевидними є не просто нестача висоти організованості, нестача освіти та життєвого досвіду, а й результат специфічної кризової деградації особистості, переважання в людині «аварійного» комплексу патологічних емоцій і дій – параноїдальної підозрливості і ворожості, авторитарної покірності та агресивності, ірраціональної догматичності й потягу до мертвої впорядкованості (те, що Е. Фромм називає «некрофільським» соціальним характером і виявляє, зокрема, у А. Гітлера чи Г. Гімmlера).

Очевидно, що визначати фанатизм як явище на основі самооцінки і самообґрунтування його adeptів є науково не обґрунтованим. Мають бути вироблені більш об'єктивні критерії, що визначатимуть не захват чи невдоволення, а реальне розуміння історичної та психологічної необхідності будь-якого соціального явища, як це й намагалися зробити великі мислителі. У нашому випадку це означає, що фанатизм варто розуміти не в його несхожості, відокремленості та винятковості, а в його нормальності, функціональності й системній єдності з усіма іншими явищами. І якщо погодитися з таким підходом, то питання про якісну – інакше кажучи, моральну – оцінку фанатизму, по суті, знімається, позбавляється сенсу. Що б ми не називали фанатизмом, - ні похвала і визначення чеснот, ні критика і знаходження недоліків стосовно до нього не будуть доречними, інакше отримаємо публіцистичне, а не наукове використання поняття. А саме цим

найчастіше й «грішать» більшість сучасних авторів, які звертаються до аналізу проявів фанатизму.

Видається правильним, відповідно до філософської традиції, що склалася, називати фанатизмом те явище, яке К. Манхейм описує як зниження розвинутої, сталої раціональності внаслідок глибокої соціальної кризи і яке знаходить прояв у послабленні здатності самостійно оцінювати ситуацію і діяти адекватно, а далі – у повній відмові від напруження, необхідного людині для розуміння, що неминуче актуалізує нераціональні або псевдо-раціональні компоненти свідомості. Справедливість такої позиції підтверджує виявлена нами історична закономірність: «фанатизм» як похвалу з дивовижною послідовністю використовують саме ідеологи авторитарної покірності та агресивності, і до того ж – за умов найбільших соціальних потрясінь, - ідеологи фашизму, тероризму, крайнього націоналізму.

Проте головним стосовно до фанатизму є все ж не завдання уточнення термінів, а завдання їх правильного – дослідницького, а не «ярликового» – застосування. Адже фанатизм у такому розумінні - і творче горіння, і захопленість - можна виявити як у середовищі музичних «фанатів» чи високих інтелектуалів, так і серед палких прихильників якої-небудь ідеології, в тому числі радикально-ісламської чи фашистської. Більше того, і цей, огидний начебто фанатизм виконує своє історичне завдання – об'єднання, згуртування людей у нову соціальну структуру, формування нової суспільної ідеології та психології, - а, отже, він і не може оцінюватись односторонньо негативно, - щоб це не стало фанатизмом з боку тих, хто оцінює.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше в українському релігієзнавстві зроблено системний, ретроспективний аналіз проблеми взаємозв'язку релігійного фанатизму та віровчення старовірів у єдності філософських та релігійно-психологічних вимірів. При цьому виявлено специфіку релігійного фанатизму на основі сукупності ряду смислових моделей поняття «фанатизм», «фанатичність», «носій фанатизму». Показано, що аналіз реальних історичних носіїв релігійного фанатизму серед старовірів

уможливорює процес моделювання масових уявлень про це явище у відповідності з різними смисловими моделями поняття «фанатизм», а також дозволяє передбачити ті можливі ризики, які імпліцитно містяться в трансформаційній базовій смисловій моделі цього поняття.

Ступінь дослідження проблеми. Релігійний фанатизм починає існувати відколи з'являється у людей перші релігійні уявлення. Він починає проникати у всі сфери життя віруючої людини. Тому релігійний фанатизм вивчається з різних підходів, багатьма науковцями у різних сферах знання. В цій роботі були використанні праці релігієзнавчої, філософської, психологічної літератури, це дає змогу зробити більш точний аналіз даної проблематики.

Першим термін «фанатизм» ввів Ж.Боссюе (1627-1704), він був католицьким богословом, та був одним з головних ідеологів французького абсолютизму. Проповідник вважав фанатиками протестантів, адже він не приймав думки, що вся їх ідеологія натхненна Богом, і не залежить від церковних установ і правил.

Французький мислитель П'єр Бейль (1647-1706) дає таке визначення релігійному фанатизму: «введенне в дію марновірство» або «плід незнання, примітивної душі». Він пропонує розуміти під цим терміном те, що стосується ранніх форм релігії або релігійного почуття. Як і Ж.Боссюе він пов'язує фанатизм з невідконтрольними почуттями, які переживає віруюча людина.

Ф. Вольтер (1694-1779) дає класичне визначення релігійного фанатизму. В 1764 році у Женеві він публікує свою роботу, під назвою «Філософський словник». У праці він зазначає: «Той, кому властиві екстази й бачення, хто приймає свої сни за щось реальне і плоди своєї уяви за пророцтва, того можна назвати ентузіастом, але той, хто підтримує своє божевілля, убиваючи – фанатик» [7].

Микола Бердяєв (1874-1948) у своїй статті 1937 року «Про фанатизм, ортодоксію й істину» пише, що релігійний фанатик шукає сили та влади, а не

істини, він переконаний, що рятує світ і людство. Саме тому фанатизм, майже завжди є агресивним, не може існувати без образу ворога. Фанатизм, як зазначає про це Бердяєв, не допускає співіснування різних ідей, компромісів. Існує лише ворог. Сили ворожі уніфікуються, представляються єдиним ворогом. Фанатик покладає усі свої сили на захист своєї «істини». Особливість релігійного фанатизму, за словами Бердяєва, це те, що фанатику завжди притаманний егоцентризм.

Таким чином, Бердяєв робить висновок: «Егоцентризм фанатика виражається в тім, що він не бачить людської особистості, неухважний до особистого людського шляху»[3].

Томас Гоббс розглядав релігію та феномени, що з нею пов'язані з точки зору користі чи шкоди для розвитку держави. Він писав про те, що для держави релігійний фанатизм є небезпечний, адже людина, що піддана фанатичним ідеям, не бачить зв'язку між релігією та державним інтересом.

Б.Рассел був прихильником атеїстичних поглядів і у своїх роботах, висловлював думку, що фанатизм завжди присутній у людському суспільстві, адже це надає людині почуття зручності і так комфортно взаємодіяти з іншими членами суспільства. Також, філософ закликав до терпимості, це надає людям змогу розвиватися.

О. Предко у своїй статті «Віра як релігійний феномен» пише про те, що в релігійному фанатизмі проявляється емоційно-вольовий компонент віри. У такому стані свідомості проявляється висока ступінь ідентифікації з ідеями чи доктриною. Фанатик не готовий до діалогу з оточуючими і продовжує боротися за свої переконання [39].

Також, варто згадати працю О. Предко «Релігійні епідемії: їх історичні вияви та сутність». Вона показує за допомогою історичної генези показати реальні приклади наслідків релігійних епідемій. Через ці події авторка показує наслідки масового прояву релігійного фанатизму, через який велика кількість людей була одержима однією ідеєю [38].

Методологічну основу магістерської роботи становлять праці наступних філософів-релігієзнавців: Володимира Лубського, Олександра Сарапіна, Людмили Конотоп, Олени Предко.

Метою роботи є дослідження фанатизму в контексті старообрядництва та форм його прояву.

Об'єкт роботи –релігійний фанатизм.

Предмет дослідження – сутність та особливості релігійного фанатизму на прикладі старообрядництва.

Згідно поставленої мети, були поставлені такі задачі:

- з'ясувати особливості виникнення та сутність вчення старовірів;
- відстежити причини поширення фанатичних ідей;
- дослідити специфікацію релігійного фанатизму Аввакума;
- розкрити релігійний фанатизм старовірів в 20 ст.(на прикладі праці В. Пескова «Тайговий тупик»);
- виявити елементи релігійного фанатизму старообрядництва на теренах України.

Методологічну основу дослідження складають: аналітичний метод - при осмисленні історико-філософської, релігієзнавчої, психологічної літератури з проблем релігійного фанатизму; системний - при дослідженні впливу суспільних, релігійних, історичних, психологічних факторів на формування надмірної релігійності фанатика; метод моделювання – у реконструкції типологізації фанатиків; компаративний - при виокремленні форм прояву релігійного фанатизму у різних релігійних традиціях.

Методологічну основу роботи складають праці провідних дослідників різних сфер гуманітарного знання. А саме істориків, філософів та релігієзнавців: М.Бердяєва, І.Богдановського, В.Пескова, Д.Предко, О.Предко, І. Чудинова та інших.

Структура магістерської роботи визначається метою та основними завданнями дослідження. Робота складається з із вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної

РОЗДІЛ I.МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ

1.1.Визначення феномена «релігійний фанатизм»

Релігія в сучасному світі відіграє роль невід'ємної та активної складової більшості суспільно-політичних подій, саме тому майже всі соціально-політичні загострення та конфлікти мають різні релігії та свої релігійні непорозуміння. Зрештою, переважна більшість світового населення - віруючі, наприклад, лише в світі мусульмани налічують майже 850 мільйонів людей, і тому не брати до уваги таку чисельну релігію, а тим більше з релігійним фанатизмом, у різних його модифікаціях та перетвореннях, неможливо. Пошук місця та подолання цього явища потребує систематичного, всебічного підходу до його вивчення, який враховує зовнішні фактори мікросередовища, внутрішні суб'єктивні позиції віруючого.

Вперше термін «фанатизм» ввів Ж.Боссюе (1627-1704), він був католицьким богословом, та був одним з головних ідеологів французького абсолютизму. Проповідник вважав фанатиками протестантів, адже він не приймав думки, що вся їх ідеологія натхненна Богом, і не залежить від церковних установ і правил.

Основою релігії Ж.Боссюе вбачав мораль і дисципліну. Християнство було для нього образом моральності, але усяке проявлення почуття Бога чи містичне начало він сприймав як «духовну чуму». Кожен носій такої релігійності був для нього фанатиком, сектантом або єретиком.

Релігієзнавчий словник тлумачить феномен релігійного фанатизму як: «доведена до крайньої міри відданість релігійним ідеям, прагнення неухильно дотримуватись їх у практичному житті, нетерпимість до інших вірувань та іновірців». Характерною особливістю релігійного фанатизму є перевага емоційного над раціональним[42, с.353].

Релігійний фанатизм - це пристрасне вираження прагнення сповідувати певні переконання, які за своєю суттю є суб'єктивними,

характеризуються справжньою вірою в абсолютну правду своєї релігії, непохитною вірністю та здатністю пожертвувати своїм життям і життям інших. Релігійні фанатичні прояви можуть мати місце в будь-якій релігії чи конфесії.

Зрозуміло, що релігійний фанатизм кожного окремого віруючого формується під впливом різних факторів і проходить низку етапів, кожен з яких зовнішні прояви мають свою специфіку. Зовнішні умови, як правило, не народжують самих мотивів фанатичної поведінки віруючого. Для цього вони повинні пройти через його свідомість, віру, психіку.

Релігійний фанатизм не народжується, коли людина вирішує діяти певним чином, відстоюючи свої переконання незаконними та антисоціальними засобами; ідеї. Таким чином, релігійний фанатизм - це соціально-психологічне явище. Фанатизм завжди ділить людство на два ворожі табори. Фанатизм не допускає різноманітних ідей та світоглядів, оскільки його немає у різноманітному світі. Все, що відрізняється від світосприйняття фанатика, є ворожим. Ворожі сили об'єднуються, щоб стати єдиним ворогом - це об'єднання спрощення полегшує боротьбу за фанатичні ідеї. Фанатична нетерплячість завжди ставить перед вибором [23].

Французький богословський критик П'єр Бейль (1647-1706) дає таке визначення релігійному фанатизму: «введенне в дію марновірство» або «плід незнання, примітивної душі». Він пропонує розуміти під цим терміном те, що стосується ранніх форм релігії або релігійного почуття.

По своїй суті релігійний фанатизм - це завжди соціальне явище. Людина не може бути фанатичною, коли вірить у Бога, вона стає фанатиком, коли її ідеї зустрічаються з ідеями іншої людини. Фанатик завжди потребує ворога, щоб сперечатися. Православні догматичні форми створюються не по відношенню до Бога, а по відношенню до інших людей.

Фанатик егоцентричний, у нього безжальне ставлення до всього, крім самого себе, тому що він має істину остаточну. Тому він повністю відданий одному і нещадно знищує все інше. Багатогранному світу загрожує смерть.

Релігійний фанатизм, як показує історія людства, відіграє руйнівну роль, виявляючи руйнівні сили суспільства. Хоча в історії були історії, де прогрес у суспільстві був досягнутий завдяки проявам релігійного фанатизму. За певних історичних умов релігійний фанатизм був спрямований проти утиску, жорстокої експлуатації робочої маси феодалами та супроводжував потужні національно-релігійні рухи та повстання. Наприклад, досить згадати «месіанство» (віра у прихід божественного спасителя) та «махдизм» (ісламський месіанство) у середньовічних ересях на Сході чи ересь катарів у Західній Європі.

В інших історичних контекстах релігійний фанатизм використовувався церквою та експлуаторськими класами не лише для боротьби з єретиками, а й для посилення власної влади. Прикладом є діяльність Римо-католицької церкви, яка використовувала релігійний фанатизм для власного збагачення та впливу в середньовічні часи.

Релігійний фанатизм є захисною бронєю людини чи соціальної групи проти стихійного суспільного процесу, дії примусового характеру, які не піддаються свідомому контролю людей і які виступають як дещо незрозуміле та непритаманне їм, тобто проти відчуження від власних суспільних відносин та цінностей, як нам це довели жахливі події 11 вересня в Америці, арабо-ізраїльські конфлікти, Косово, Чечня. Хоча на поверхні лежать суспільно-політичні суперечності, але не важко переконатися у визначній ролі релігійних непорозумінь та протиборств у цих подіях. Особливе місце у виникненні феномену релігійного фанатизму займає страх: ступінь інтенсивності та форми в значній мірі зумовлювались соціальними умовами людського буття. Необхідно пам'ятати всю історію людства, коли майже всі конфлікти та війни мали релігійну забарвленість. Тому історично так склалося, що людина свої соціально-політичні питання прагне перетворити на релігійні та з'ясувати пріоритети саме на ґрунті розбіжностей в релігійних поглядах, дуже часто забуваючи про релігійну терпимість та толерантність[23].

Класичне визначення релігійного фанатизму дає Ф. Вольтер (1694-1779) в 1764 році у Женеві він публікує свою роботу, під назвою «Філософський словник». У праці він зазначає: «Той, кому властиві екстази й бачення, хто приймає свої сни за щось реальне і плоди своєї уяви за пророцтва, того можна назвати ентузіастом, але той, хто підтримує своє божевілля, убиваючи – фанатик» [7 с. 247].

Зважаючи на те, що переважна більшість людей на планеті – віруючі, релігія займає чи не найважливіше місце в житті кожної людини, і тому суперечки на її ґрунті часто ведуть навіть до війни і кровопролиття. А все через те, що люди за своєю надмірною переконаністю у правоті власних суджень не бачать об'єктивної дійсності.

Релігійний фанатизм притаманний будь-якій релігії чи віруванню. Хоча зазвичай його асоціюють із сектами, дедалі частіше ними стають мусульмани та християни.

Часто для невіруючих людей кожен, хто має будь-яке відношення до церкви, вже є фанатиком. Монахи, священнослужителі чи просто люди, котрі говорять про необхідність посту та дотримання дошлюбної чистоти, нерідко сприймаються в суспільстві вороже, адже їх також вважають фанатиками. Тобто, люди «нецерковні» поняття «віруючий християнин» та «фанатик» ототожнюють і практично не розрізняють. Насправді, ці явища відмінні одне від одного. Релігійний фанатик – це людина, яка щиро переконана в абсолютній істинності принципів релігії, яку вона сповідує, у неї дуже стійка віра. Здавалось би, що тут поганого, ми ж всі повинні прагнути до цього? Та релігійний фанатик заради своєї віри готовий пожертвувати не лише власним життям, а й життям інших людей, що вже суперечить заповідям Божим: «не вбивай» та «люби ближнього свого як себе самого». Отже, фанатизм виникає на тлі релігії, але не через те, що в самій релігії є якісь негативи, а тому що людина просто неправильно її розуміє, робить невірні висновки, які суперечать канонам Церкви. Саме на цьому етапі постає питання ролі священика з його проповідями та самоосвіти в житті християнина. Люди

доволі часто відвертаються від Церкви, від Бога, неправильно трактуючи Біблію, не розуміючи її метафоричного змісту, замість того, щоб звернутися до священика. Така ж ситуація і з фанатизмом. Тому катехизації, проповіді в Церкві, різноманітні реколекції та зустрічі в християнських колах є дуже важливими, аби не стати жертвою релігійного фанатизму.

Фанатизм за своєю природою не дозволяє існувати різноманітним ідеям та світоглядам, для нього не існує багатоманітного світу, бо все, що відрізняється від мислення фанатика, — вороже, а, отже, його треба позбуватися.

Як не дивно, релігійний фанатизм є не лише явищем сакрального життя людини, він ще й носить в собі соціальний характер. Адже людина не може бути фанатичною тоді, коли вона поставлена перед Богом, вона стає фанатиком у тому випадку, коли вона поставлена перед людьми.

Буває так, що релігійними фанатиками стають люди, які перенесли якусь життєву кризу і не поборолі свою злість любов'ю. Їхні страждання перейшли в злість. Отже, приходючи до Церкви такі люди шукають в ній спосіб позбавлення своєї озлобленості. Фанатик завжди потребує ворога, завжди повинен засуджувати, страчувати. Такі небезпечні як для суспільства, так і для Церкви, авторитет якої вони підривають.

М.Бердяєв (1874-1948) у своїй статті 1937 року «Про фанатизм, ортодоксію й істину» пише, що релігійний фанатик шукає сили та влади, а не істини, він переконаний, що рятує світ і людство. Саме тому фанатизм, майже завжди є агресивним, не може існувати без образу ворога. Фанатизм, як зазначає про це Бердяєв, не допускає співіснування різних ідей, компромісів. Існує лише ворог. Сили ворожі уніфікуються, представляються єдиним ворогом. Фанатик покладає усі свої сили на захист своєї «істини». Особливість релігійного фанатизму, за словами Бердяєва, це те, що фанатику завжди притаманний егоцентризм[3].

Таким чином, Бердяєв робить висновок: «Егоцентризм фанатика виражається в тім, що він не бачить людської особистості, неухважний до особистого людського шляху» [3, с 47-48].

Сьогодні питання релігійного фанатизму піднімають практично у кожній сфері життя – в літературі, в мистецтві. Фанатизм стоїть в центрі сюжету багатьох кінострічок, які трактують його так, що люди, котрі переглядають такі стрічки, можуть відвернутися від Церкви взагалі. Наприклад, в січні цього року в світовий прокат вийшов фільм Метью Чепмена «Ціна пристрасті» з Лів Тайлер у головній ролі. Це історія про молоду дівчину, котра одружена з релігійним фанатиком та про те, як неправильні моральні принципи забирають в людей життя. В принципі, в фільмі є безліч діалогів про Бога, цитувань Біблії, які не суперечать догматам Церкви, та лякає хоча б той факт, що сам режисер, який, водночас, й сценарист фільму, є запеклим атеїстом. А остання репліка в стрічці «Молитись ми сьогодні не будемо» - яскравий доказ того, як нашою вірою можуть маніпулювати.

Отже, будь-яке негативне явище потрібно викорінювати в зародку. І не тільки Церква повинна приділяти увагу питанню фанатизму, а й кожен, хто вважає себе членом Церкви. Бо тільки правильні духовні орієнтири й правильне духовне життя можуть утримати людину від фанатизму.

1.2.Поняття «фанатичність старовірів»

На думку митрополита Димитрія Ростовського(1651-1709) старовіри, очолювані фанатичними пасіонаріями, не вміли широко тлумачити питання, що і веде їх в еретицтво. На думку єп. Питирима Нижегородського (1665-1738), який відзначив важливий аспект, небезпека старовірів, на відміну від інших існуючих на той момент сект, полягала в самому світогляді старовірів, які відстоювали іншу модель державно-конфесійних відносин.

У XVIII столітті старовіри почали відділятися від сільського та міського народу, селиться окремо, далеко від репресій. Так здійснилося секулярне розшарування селянського і міщанського населення за релігійною ознакою, хоча на той час, «приховані розкольники» продовжували існувати в новообрядному середовищі, і виявлення їх було одним із головних завдань Російської Православної Церкви до початку XX століття.

У зв'язку з відділенням старовірів від держави, світська культура до кінця XIX століття обходила їх стороною. Уявлення про «розкольників» як про неписьменних і фанатичних людей у панівній Церкві увійшло в світогляд навіть провідних російських істориків і філософів. Історична наука, вважає стійкість старовірів і їх поведінку, відповіддю на гоніння, породження неосвіченості, недовіра до зовнішнього світу, народного страху перед змінами. Вважалося, що відстороненість старовірів від освіченої дворянської культури походить від обмеженості їх розуму, нездатним до розвитку.

Про ці події С. Соловйов пише: «Однобічність панівного, домінуючого почуття, не стримуваного думкою, знанням, відобразилася в розколінайсумнішим чином»[45].

Оцінка старовірів як фанатиків тривала до С.Ф. Платонова, а в Російській Православної Церкві панує досі. Цю позицію своєрідно розвинули В.С. Соловйов, заклавши звичай «інтелігенського» сприйняття староправослав'я. Він не заперечував величезної цінності старовірування як явища вітчизняної культури, але критикував старовірів за винесення до Раскольнo-російського і власного духовного досвіду, «місцевого літералізму» над всесвітнім досвідом християнської Церкви, на їх націоналістичне протистояння Заходу. В.Соловйов одним з перших визнав беззаконня дій Церкви і влади щодо старовірів, намагався неідеологічно поглянути на старовірування, їх «розкольніцтво», заперечення ніконовської Церкви, як вважав мислитель, не причина до засудження.

Варто додати, що ніхто з філософів, що досліджували старовірування, не проводили комплексного аналізу їх писемності, робили висновки загальноприйнятими штампами, лише по-різному їх інтерпретуючи.

Наприклад, слов'янофіли, також не вивчали спадщину старовірів, робили висновки лише з фактів, що старовіри протистояли офіційній церкві, трактували це як православно-народне протистояння модернізації Росії, проведеним владою за допомогою Церкви. Саме слов'янофіли закликали православних повернутися до дороскольного етапу Церкви.. Хоча інтуїтивно вони виправдили деякі аспекти старовірування, в цілому старовіри і для них залишалися фанатичною сектою, народженою невіглаством і язичницькимнавіюванням.

«Старовір» і «сектант» для російської інтелігенції були поняттями ксенофобії, літералізму, войовничого суб'єктивізму. Навіть М.О. Бердяєв, широко славив дороскольне російське православ'я, осмислюючи розкол як національну трагедію та критикуючи старовірування за його «націоналізм».

М.Бердяєв пише про те, що найбільш консервативним проявом такого «язичницького» християнства є старовіри. «Для старообрядництва національна російська віра заслонила вселенський церковний дух». Однак при цьому Бердяєв зазначав, що сенс Розколу перебував все-таки не в ритуально-поверхневій сфері, а в зміні есхатологічних ідеалів – меркантильними ідеалами»[3].

«Візантизм» старовірування, що вперше був помічений В. Соловйовим, з позитивного боку розкрив К.Леонтьєв, який вважав, що старовіри «сердилися на державу за антигрунтовну модернізацію»[20, с.35].

Так мимохідь, і також інтуїтивно, К. Леонтьєв відзначив одну з принципових складових старообрядницького світогляду –співпраця влади і Церкви, як повинність, а не реальність. Слідом за Леонтьєвим, тільки в негативному сенсі, відзначав старообрядницьким «жорстокий візантизм» В.В. Розанов[20, с.35].

Протягом ХХ століття Російська Православна Церква поступово наближалася до переоцінки старовірування і подій ХVІІ століття. Розкол все більше трактувався як наслідок політизації Церкви і помилок богословів. У 1971 році старі обряди Російської Православної Церкви були визнані ривнодюючими новим, а клятви з них зняті. Однак в народній свідомості цей акт широкого відгуку не отримали, по-перше, через слабкий розголос події, по-друге, через відсутність відповідної реакції старовірів, по-третє, через голослівні твердження: ні в катехізиси, ні в «Законы Божому» не були внесені поправки, які висвітлюють рівночестність старих чинів. У народній свідомості й досі старовір є: сектантом, єретиком, неосвіченим шовіністом. Таку позицію поділяють навіть деякі сучасні філософи.

Отже, деякі російські філософи, навіть перебуваючи під впливом стереотипного розуміння православ'я, інтуїтивно і фрагментарно відкривали певні його сторони. Але в загальну концепцію, яка б реабілітувала старовірування, їх погляди все ж не було здійснено. І до наших часів, деякі російські публіцисти, філософи, релігієзнавці, навіть вважають контрсекулярну позицію старовірів по відношенні до Розколу і до утвердження в Росії цезарепапізму, або делікатно оминають теми про старовірів стороною.

Фанатичною ідеєю старовірів вважють їх вираз народної, селянської боротьби проти владної експлуатації. Під впливом розповсюдження в Росії народництва П.Щапов вперше представив старовірів «авангардом» експлуатованих класів в роботах «Російський розкол старообрядництва» і «Земство і розкол». Автор велику увагу приділив участі старовірів в антиурядових виступах і бунтах. Таке розуміння старовірування розриває старообрядницьку свідомість, ділить його на сфери, елементи, тоді як світогляд старовірів був по-перше, цільним, традиціоналістсько сполученим, по-друге, православно-канонічного орієнтованим, на відміну від поглядів бунтівників [55].

Однак А.П. Щаповим вдало помічені деякі аспекти старовірування. По-перше, поширеність ідеології старовірування серед міських і сільських низів. По-друге, «народницький», «низовий» характер старообрядницьких доктрин. Це також відвертало від старовірів і дворянство, виховане на творчості класиків і офіційне духовенство.

Тільки до початку ХХ століття ідеологія старовірів починає осучаснюватися, у їх мову приходять сучасні слова, що відразу ж привертає до них увагу інтелігенції, але до ХХ століття старовіри писали мовою, зрозумілою і близькою лише «низам». Крім того, вони критикували державу і офіційну Церкву, їх цікавили найбільш люмпенізовані і екстремістськи налаштовані елементи козацтва і селянства.

Примітно, що А.І. Герцен, М. А. Бакунін і В.Н. Кельсиев розглядали можливості революційної агітації серед старовірів. Антивладна пропаганда і Лондонське меценатство спочатку знайшли відгук у старовіруванні, поки Білокриницький єпископ Пафнутій (Овчинников) не привіз зі спеціальної поїздки в Лондон вкрай негативне враження про справжні мотивації пропагандистів.

Радянська історіографія щодо старовірів багато в чому стала на позицію А.П. Щапова: «старовіри - авангард принижених і пригноблених» [56].

У перші післяреволюційні роки критика Церкви часто звеличувала позицію старовірів. Але дуже делікатно обходили стороною факти участі старовірів в самій «експлуатації» в обличчі великої і середньої російської буржуазії, купецької, банківської та промислової діяльності. Пізня радянська наука більшою мірою дивилася на старовірування через призму етнографії та фольклору. І знову на перше місце був поставлений етнічний фактор.

Н.Шахов вважає, що радянські дослідники старовірування просто не могли розкрити радикальну релігійність старовірів в епоху, коли було безбожництво і обмежилися етнографічною складовою, до якої часто додавали приклади близькості поглядів старовірів і комуністичної ідейності.

Саме замкненістю та консервативною реакцією можна назвати поведінку старовірів XVII століття. Вони не влаштовували повстань, не ініціювали широких народних рухів. Вони писали царю петиції, просячи його зберегти статус Русі Святої, відмовитися від підтримки нових богословів і книжкових правщиків, які зробили в православ'ї католицькі, протестантські та взагалі антихристиянські елементи. «Церква православна, а догмати церковні від Нікона єретика»[16].

Старовіри вважали не владу ворогом Святої Русі, а нову Церкву. На відміну від сектантства, старовіри не створювали власної ідейності, прагнучи зберегти російське дороскольніцьке православ'я.

Сучасне старовір'я, що все вийшло з інформаційного підпілля в кінці 1980-х рр., виявилось в безпрецедентній ситуації. Духовно ворожий світ став поглинати в себе старовір'я. Ця ситуація принципово відрізняється від ситуації початку XX століття. Нинішнє відкрите суспільство інтегрує в себе старовірів, але не як альтернативну ідейності і самобуьності, а як одне з безлічі виразів сучасної культури. Духовно-смысловий центр не задіюється, експлуатується - це тільки іміджева характеристика старообрядництва. Старовір'я з православної альтернативи перетворилося в одну з повноцінних конфесій Росії. Відмінність світогляду старовірів і поведінки від загальноприйнятих моделей стилістично підкреслюється. Чим більше релігійні конфесії є самобутніми, - тим привабливіші вони є вони для медіа простору, яке формує тенденції моди у суспільстві.

Звикнувши до конфронтації з ідейністю панівної ідеології, старовіри не всі змогли адекватно оцінити сучасну духовну політику, яку можна назвати «політика відкритих дверей».

З початку 1990-х років. у пресі та на екрані з'являється дуже багато різної інформації про старовірів. Обговорення цієї теми притягує багатьох старообрядницьких діячів, маскуючись під віротерпимість і релігійне рівноправ'я. Прагнучи до умов неперешкодження духовній діяльності, старовіри отримали можливість заяви про себе як про культуру, яка змогла

зберегти віру, традиції, звичаї, ідентичність та оригінальності, тоді як православний традиціоналізм протилежний цьому.

Однак, незважаючи на все, старообрядництво досі зберігається і потроху розвивається. Незважаючи на всю проблемність його положення в сучасному світі, старовіри все ще зберігають свою духовну ідентичність.

Старообрядництво навіть до цих пір бачиться однією з небагатьох духовних і ідейних альтернатив розвитку релігії. Старообрядництво за своєю суттю - не «історико-етнографічний заповідник», а комплекс духовності народу. Старообрядництво до сих пір не розмило свої межі в постмодерністській вседозволеності байдужості, але воно продовжує зберігати свою традиційну духовність. Саме тому воно є важливим в цілях ідеологічного будівництва і є національно-духовним орієнтиром.

РОЗДІЛ II. РЕЛІГІЙНИЙ ФАНАТИЗМ В КОНТЕКСТІ СТАРООБРЯДНИЦТВА

2.1. Виникнення та сутність вчення старовірів

Яскравим прикладом релігійного фанатизму можна назвати виникнення вчення старовірів. Ця історія починається, коли у 1666 році патріархом Никоном (1652—1667) і царем Олексієм Михайловичем було церковну реформу, метою якої проголошувалась уніфікація богослужбового чину Російської церкви з Грецької церквою і перш за все - з церквою Константинопольською. Цей крок підпорядковував церкву монархії.

«З'явилася величезна кількість незгодних з реформою. Опозицію очолив протопоп Аввакум. Тисячі старообрядців були охоплені релігійним фанатизмом, який набув форми масових самоспалювань»[39, с. 224].

Реформи патріарха Никона, розпочаті в 1653 році з уніфікації російських чинів і богослужіння за сучасними на той час грецьким зразком, зустріли сильну опозицію з боку значної частини російського суспільства.

Перед Великим постом 1653 Никон видав від себе особисто документ, званий «Пам'ять», в якому 12 земних поклонів під час читання молитви Єфрема Сирина замінив на поясні, а також наказав здійснювати хресне знамення трьома перстами замість двох пальців. Перша зміна суперечило богослужбовому Статуту, пануючому в Російській церкві. Друга зміна було найістотнішим нововведенням всієї реформи і надалі саме воно буде центром всієї полеміки між новообрядцями і старообрядцями; дана зміна суперечило, актам Помісного Стоглавого Собору 1551 року, який закріпив двоперстя. Видання «Пам'яті» викликало опір з боку духовенства і монашества. Незгодні, наприклад Неронов і Авакум, негайно були репресовані, відправлені в заслання.

Далі Никон продовжив реформу, збираючи собори. Собор 1654 року поклав початок справі уніфікації обрядів московських книг по грецьких книг, надрукованим в XVI столітті на Заході. На цьому соборі жертвою репресій з

боку Никона став єпископ Павло Коломенський, останній не підписав рішення собору. Никон спробував безуспішно умовити єпископа, потім без соборного вже рішення самовладно позбавив архиерейства Павла, Никон не лише зірвав з Павла мантию, а й власноруч побив його без милості, після чого Павло був засланий в ув'язнення. За повідомленням новообрядческіх джерел Павло

Вважаючи самі обряди єретичними, для узгодження реформ Никон послав питання про реформу в Константинополь. На Константинопольському Соборі того ж року під головуванням Патріарха Паїсія, були складені відповіді, в яких пояснюється, що різниця обрядів єрессю не є. Не дочекавшись відповідей, Никон збирає новий Собор.

Згідно з рішенням помісного Московського собору 1656 року на всіх, хрестяться двома перстами, оголосили єретиками і піддали анафемі, це рішення суперечило постановам Константинопольському Соборі. Поспішна анафема собору 1656 року на всіх хрестяться двома перстами, скасований тільки Помісним собором РПЦ 1971 року народження, і стала найголовнішою причиною Розколу.

Коли течія старообрядництва почала поширюватися, то це почало супроводжуватися самоспаленням, в знак протесту проти реформ. Ще в 30-і рр. XVII століття в В'язьніковських лісах Володимирської губернії з'явився старець Капітон, у якого почали з'являтися свої послідовники. Він проповідував ідеї добровільного мучеництва, сенс яких полягає у тому, щоб зі світу пішла благодать, бо в офіційній Церкві порятунку немає. Значить, для порятунку потрібно готувати себе до смерті. Тим самим людина очищається і постає чистим перед Богом. Один із послідовників Капітона став колишній студент Сорбони, який почав проповідувати теж саме, це призвело до того, що їх думки почали поділяти все більше і більше людей. Селяни почали цьому слідувати.

Незабаром про таку діяльність дізналася влада, тому була проведена експедиція і кілька проповідників було заарештовано і страчено. Не

дивлячись на такі сумні обставини, такі ідеї були сприйняті народом. У 60-і рр. XVII століття з'явилися відомості про перші гарі - акти добровільного самоспалення.

Після собору, що відбувся у 1666 – 1667 рр. в колі старообрядців утверджується думка про те, що Церква відступила від Христа, і в світі запанував антихрист. Слугами антихриста вважали священників та представники державної влади. На їх думку, єдиним способом врятуватися - було самоспалювання, це вважалося очисною смертю. Людина, пройшовши через очищення вогнем може врятуватися. Одним з таких проповідників був інок Ігнатій, який врятувався, втікши з Соловецького монастиря.

Старообрядці спалювалися по тисячі чоловік. Згодом, люди самі зрозуміли, що таке очищення через позбавлення себе життя - є страшним гріхом. Вони самі почали йти на хитрощі, а саме - замикалися у великі дерев'яні хати, брали соломку. Коли приходили стрільці, на засув ставили запалену свічку, стрільці вибивали двері і спалахувала солома, а разом з нею і старообрядці.

Сам протопоп Аввакум (1620-1682) підтримував і благословляв акти самоспалення. Але сам заявляв, що не боїться антихриста, тому не здійснював акт самоспалення, адже йому було видіння.

Іноді старообрядці вчиняли по іншому, йшли далеко в тайгу, зібравши однодумців, будували там села, жили так, щоб їх не знайшла влада і не змусила молитися за новим обрядом. Коли стрільці вистежували їх і знаходили, старообрядці вибирали смерть від вогню [16].

У самому старообрядницькому середовищі були більш консервативні люди, що виступили проти самоспалень, вважаючи, що самогубство є тяжким гріхом, який просто губить душу, а не рятує її.

Але до 1691 року, коли старообрядці зібралися та визнали, що самоспалювання є грішним актом і зовсім недоречним, вже на той час загинула велика кількість людей і процвітав серед прихильників такої діяльності релігійний фанатизм.

У цій історії цікавою постаттю є Аввакум Петров, який відстоюючи традиційну віру, у своїх творах гостро критикував і наголошував на гріхах представників офіційної церкви, їх жорстокість, з якою вони проводили реформу церковних обрядів. У боротьбі с прихильниками Никона Аввакум викривав царську владу, самого царя, його слуг, воєвод та інших приближених до царя людей.

Будучи в 1656 - 1657 роках на засланні в Даурії, Аввакум писав що «везде в начальних людех, во всех чінех нет нікакіє правди» [16, с. 115] і намагався підняти служивих людей проти воєводи А.Ф. Пашкова.

Загальні погляди Аввакума були консервативними. Для його постаті був характерний фанатизм: у листах він рекомендує однодумцям щоденно молитися триста земних та сімсот поясних поклонів. Він повністю захопився ідеєю перебування антихриста у Церкві, це заважало йому критично мислити, оцінювати ситуацію, але добре сприяло його керівницькій діяльності серед старообрядців. За таке світобачення та підбурювання інших на протести, його посадили до земляної тюрми у Пустозерську. Проте і там він входив у стани трансу та не відмовлявся від своїх поглядів на Церкву.

Такий відчайдушний крок, як акт самоспалювання ілюструє фанатичні тенденції, де головну роль відіграє чинник самопожертви та героїзму. «У цій релігійній епідемії простежується неймовірна сила навіювання. Переслідування, тортури лише посилювали віру; мученицька смерть сприймалась як подвиг заради спасіння душі, поєднання її з Христом» [39 с. 224].

Головним чинником у таких подіях, як акт самоспалювання виступає не живий авторитет, за яким потрібно слідувати та беззаперечно слухатися, а процес повстання проти подій, що склалися, які викликали таку різку реакцію у народі, тобто ненависть до нової Церкви, яку людям нав'язували, яка віднімає у людини ґрунт з під ніг. Ця людина втрачає свою ідентифікацію з певними звичаями, що склалися. Відбувається поділення світу на те що було до і після, добро та зло, тому виникає страх у людини, яка боїться

залишатися в світі, де її духовні цінності зневажаються. І ці події стосувалися широких мас населення, люди дійсно ставили «спасіння душі» на перший план, задаючи великої шкоди собі та оточуючим.

Починаючи з 1660-х років на землях Стародубського полку старообрядцями були засновані численні слободи. А з середини 1660-х років, коли почали відбуватися репресії проти старообрядців, московський священник Козма, переселився у Стародуб, де до нього починають прибувати й інші біженці з центральних районів Московської держави. Трохи згодом, вони заснували маленьке містечко Понуровка, що знаходилося на річці Ревне.

Старообрядницьке населення почало потроху збільшуватися, потрібно було засновувати і інші поселення, серед них - слободи Хитка, Злинка, Климово, Клинци, Лужки і інші, деякі з цих маленьких поселень, стали великими містами.

Близько 1669 в Стародуб приїжджає Стефан Белевський разом з сином Димитрієм, з деякими жителями він засновує слободу Мітьковку. Священники Козма і Стефан в цих слободах стають керівниками місцевого старообрядницького населення.

У 1682 році уряд царівни Софії видав указ про розшуку і висилку старообрядців, які живуть в Стародубській слободах.

У зв'язку з такими подіями, керівники стародубського старообрядництва Козма Московський і Стефан Белевського зі своїми однодумцями вирішують піти в Річ Посполиту, де на острові Гілка при впадінні однойменної річки в річку Сож, на землях пана Халецького засновують старообрядницьке поселення, в якому була побудована каплиця, а пізніше і монастир. Згодом Ветковська слобода стає великим духовним центром старовір'я, вплив якого протягом всього XVIII століття поширювалося по всій Росії і Східній Польщі.

Після смерті священників «старого» рукоположення, тобто поставлених в Руській Церкві до реформи Никона, частина старовірів стали в побуті називатися безпопівці. Залишившись без священників, вони позбулися

церковних таїнств: причащення, миропомазання, шлюбу, елеопомазання. Потім два таїнства - хрещення і сповідь, стали відбуватися виборними мирянами.

З питань шлюбу у беспоповцев відбувся поділ, на приємлющий та неприємлющий шлюб. Після втрати священства виникла не дозволена проблема таїнства шлюбу, так як обряд повинен відбуватися лише священиками. Були висловлені думки, що всі повинні вести безшлюбне життя. У 1694 році відбувся в Новгороді собор, на якому передавали прихильникитаккого погляду, на якому шлюбне життя зовсім не було прийняте, але більшість таке твердження відкинули.

Послідовники цього соборного рішення почали називатися безшлюбниками, федосіївцями - по імені найбільш яскравого проповідника і установника безшлюбності Феодосія Васильєва. Феодосієвці (федосіївці) створили в 1771 році в Москві громаду на Преображенському цвинтарі. Також спочатку таких поглядів дотримувалися і представники поморського і відійшов від них філліповського згоди.

Інша частина беспопівців отримала назву шлюбників. Було прийнято рішення, що обряд одруження може здійснюватися мирянином. На поточний момент шлюб визнається в Росії та країнах Балтії поморської згоди.

Вірування про пришестя царства антихриста призвело до виникнення серед беспопівців мандрівничого, або втікацької способу життя, так звані бігуни. Старообрядці цієї течії вважали, що потрібно бігти, ховатися від царства антихриста. Мандрівники не мали паспортів, відкидали військову службу, податки, деякі з них відкидали і гроші, таких називали безгрошівниками.

Попівство Одне з двох основних течій старообрядництва. Виникло внаслідок розколу і закріпилося в останньому десятилітті XVII століття. Варто помітити, що сам протопоп Аввакум висловлювався за те, щоб приймати священичі свячення з новообрядної церкви: «І хто у православних церквах, де спів без домішок усередині вівтаря і на крилосах, а піп

новопоставлен, про се посудити — аще він піп проклинає ніконіан і службу їх і всією силою любить старовину: за потреби справжнього ради часу нехай буде піп. Як же в миру бути без попів? До тих церквам приходити.» [16, с. 115].

Попівці сприймають всі 7 таїнств християнства і визнають необхідність священиків при богослужіннях і обрядах. Характерним є участь в церковному житті не лише служителів культу, а й мирян.

Основними центрами попівства спочатку був Нижньогородський край, де нараховувалося десятки тисяч старообрядників, Донська область, Чернігівщина, Стародуб. А у ХІХ столітті ситуація змінилася і найбільшим центром попівства стала громада Рогожського кладовища в Москві, в якій провідну роль відігравали власники мануфактур.

Спочатку попівці були вимушені приймати священиків, що переходили до них, через різні обставини, з Російської православної церкви. За це попівці отримали назву «біглопопівці». У силу того, що багато архієпископів і єпископів або приєдналися до нової церкви, або, в іншому випадку, були репресовані, старообрядці не могли самі висвячувати дияконів, священиків чи єпископів.

У ХVІІІ столітті було відомо кілька самозваних єпископів, а саме - Афіноген, Анфим, які були викриті старовірами. При прийомі новообрядних священиків-перебіжників попівці, посилаючись на ухвали різних Вселенських і помісних соборів, виходили із реалій рукоположення в РПЦ і можливості прийому трьохзанурених хрещених новообрядцями в тому числі священство через миропомазання та відречення від єресей, з причини того, що Апостольська спадкоємність в цій церкві збереглася, незважаючи на реформи.

Безпоповці спочатку селилися в диких необжитих місцях на узбережжі Білого моря і тому стали називатися поморами. Іншими великими центрами безпопівців стали Олонецький край (сучасна Карелія) і річка Керженець в Нижньогородських землях. Згодом, у безпопівському русі виникли нові.

До числа безпопівських згод в ряді випадків відносили і відносять деякі псевдохристиянські секти на тій підставі, що послідовники цих сект також відкидають окормлення офіційним священством.

Дослідник церковного розколу, російський письменник П.І Мельников відзначав такі його риси, як нерухомість суспільного життя, заперечення всякого прогресу, нелюбов до всього нового, особливо до іноземного, глибока віра у святість і непомильність зовнішнього обряду, який має на собі печатку доніконовської старовини і старої народності. Але стереотипне уявлення про старообрядців, що відрізняються лише обрядовістю і концентрують діяльність на відстоюванні хресного знамення трьома перстами, вшануванні ікон, написаних за традиційними зразками та боротьбі проти всіх іноземних нововведень, змінюється, якщо дослідити їх внесок у розвиток промисловості й торгівлі.

Отже, Петро I надав пільги поморським розкольникам, які заснували в Олонецькій губернії гірничі заводи і відшукали золоті рудники. За часів правління Єкатерини II, вона припинила переслідування старовірів, вони масово почали повертатися на рідні землі, вийшли з лісів і оселилися в містах, перетворившись на підприємливих і багатих торговців, фабрикантів, ремісників. У Москві та її околицях, Владимирській і Ярославській губерніях з'явилася велика кількість фабрик, що належала розкольникам. Їм також були виділені для поселення родючі землі у Сибіру, Самарській губернії, саратовському Заволжі, Новоросійському краї.

За указом 1764 р. старообрядцям було дозволено приписатися у купецький стан, але тим, хто належав до селянської громади, зробити це було практично неможливо. У кінці XVIII — на поч. XIX ст. значна частина російських капіталів опинилася у руках старообрядців.

У сучасній російській історіографії є відомості про зосередження у руках старообрядців дореволюційної Росії 60% від всього капіталу держави. Російський дослідник

А. Стадников пише, що старообрядці Москви і Московської губернії володіли до середини ХІХ ст. не менш як 75% фабричного виробництва бавовняних тканин, 63% виробництва шерстяних тканин, 23% виробництва сукна [46, с. 62-64].

Щодо ситуації на землях України старообрядці заселили Поділля, Волинь, Бессарабію, Валахію, з 70-х р. ХУІІІ ст. почали заселяти Київщину. Отримавши землі у власність, на умовах довічної оренди, використовували прогресивні методи ведення господарства. Так, зразковим було господарство старообрядців у слободі Красилівка, що відзначав відомий дослідник ХІХ ст.

Л. Похилевич: «це невелике село, чудово улаштоване, населене виключно велико росіянами-старообрядцями в один час із замошенськими і чорнобильськими старообрядцями. ... деякі займаються хліборобством, дорого сплачуючи за незручну землю і перетворюючи її на гарну добривом і постійною працею. Але значна частина населення займається торгівлею і промисловістю. У Красилівці можна знайти: землекопів, колодязників, пічників, штукатурів, каменярів, теслярів та інших» [37].

Коли було відмінено кріпосне право поряд з орендними господарствами з'явилися великі латифундії старообрядців-промисловців, вони були вихідцями переважно з Стародубщини (Чернігівщини). 1886 року було прийнято положення про порядок викупу орендованих земельних ділянок у поміщицьких володіннях. Одразу практично в усіх старообрядських слободах Київщини, а саме таких, як Замош'є, Глінна, Покровська, Спаська, Красилівка, почався процес придбання землі під урядову позику.

У Києві 20% населення старообрядців були купцями. З оголошених на 1849 р. десяти капіталів першої гільдії п'ять належало старообрядцям. Підприємницькою діяльністю уславилися династії Дехтерьових, Попових, сім'ї Бугаєвих, Булишкіних, Самофалових, Істоміних, Кузнецових, Борисових. У руках київських купців-старообрядців була зосереджена

практично вся залізна і залізно-скобяна торгівля міста. Вони мали свої представництва у Вільно, Мінську, Тулі, Бердичеві, Одесі, Харкові та ін.

У старовірів добре виходило розвивати чавунно-ливарне і мідне виробництво, воно основою для розвитку харчової, особливо цукрової і винокурної промисловості, цегляне виробництво тощо. Варто відзначити була діяльність Родіона Дехтерьова, він у 1852 р. побудував передовий для тих часів завод мідних, залізних і чавунних виробів. Завод постачав фільтри та інше обладнання для цукрової промисловості, труби, ректифікатори, парові котли і машини — для винокурної промисловості Правобережної України Він вважався одним з найкращих у Південно-Західному краї та успішно конкурував з аналогічними зарубіжними підприємствами.

Вчений Д. Расков, зазначаючи, що виключна роль старообрядців у торгівлі хлібом, лісом, сіллю, у модернізації текстильної промисловості пояснюється або через внутрішні світоглядні установки, або через зовнішні соціальні умови чи становище меншості у суспільстві, розробляє саме перший напрямок[40].

Він виділив характерні риси господарювання для старообрядців:

1.Суворе етичне аскетичне християнство, що передбачає включення підприємницької діяльності у світ священного. До праці слід ставитися так же серйозно, як і до релігійних обрядів. Суворе підпорядкування життєвого устрою правилам християнського життя робило старообрядців більш раціональними.

2.Працелюбність. Більша дисциплінованість і відносна продуктивність надавали старообрядцям переваг при наймі на роботу.

3.Ощадливість. Відмова від марнотратства та обмеженість споживання сприяли швидкому нагромадженню капіталів, необхідних для інвестування у нові галузі і розвитку торгівлі.

4.Взаємна довіра і дух громади. Для старообрядців було характерним довіра до своїх однодумців, це було викликано тим, що вони усвідомлювали свою обраність.

5.Імперативи соціального служіння, а також спасіння й зміцнення громади. Мтарообрядці гарно ставилися до торгівлі та підприємництва, орієнтуючись на Старий Завіт [40].

В. Керов, заперечуючи консерватизм старообрядців, виділяє в їх етико-релігійному комплексі риси, важливі для підприємницької діяльності на етапі модернізації суспільства: «душеспасенна праця», у тому числі й підприємницька, ідея «Справи» — подвигу в ім'я спасіння душі й віри, самосвідомість власника багатства як Божого управляючого, принцип повернення громаді частини прибутку тощо. Також суттєвою рисою менталітету було національне почуття підприємців-старообрядців, що носило суперечливий характер. З одного боку, вони не сприймали іноземних звичаїв у релігійній та побутовій сфері. З іншого, саме старовіри першими застосовували на власних підприємствах запозичені в іноземців технічні й технологічні нововведення, оскільки це сприяло підприємницькій діяльності.

2.2.Причини поширення фанатичних ідей

Причини, що викликають фанатичні ідеї або схильність до них, можуть мати різне підґрунтя. Це може бути поєднання негативного зовнішнього прояву разом із внутрішніми психологічними проблемами, це може бути соціальна нестабільність у суспільстві, належність до соціально незахищеної групи поряд з нестабільною психікою, важке дитинство, проблеми спілкування, фізичні вади, які викликають комплекси. Релігія постає тим, що заповнює порожнечу у душі людини.

Можна привести частий приклад зовнішнього втручання у психіку віруючих та нав'язування визначеного способу життя – це діяльність

деструктивних культів. Релігійний фанатизм може бути здійснений через маніпуляції зі свідомістю, потребує докладного аналізу з метою запобігання цьому, останнім часом доволі поширеному явищу. Кulti починають послідовно, досить непомітно ззовні маніпулювати елементами, які формують особистість індивіда, - віруваннями та ціннісними поглядами, ставленнями до навколишнього світу та оточуючих індивідуальних людей. Культовий контроль свідомості відокремлює людину від її реальної особистості і створює нову картину свідомості, яка повністю залежить від культу. Щодо психологічного здоров'я, то культовий контроль свідомості змінює елементи психіки, які згодом збираються в інший набір. Послідовник культу поступово починає себе поводити, як людина з патологічною залежністю. Належність до культу послаблює взаєморозуміння між адептами та членами його родини, друзями та близькими. З людиною, яка перебуває під впливом культового контролю, особливо важко спілкуватися на раціональному рівні. Вона діє згідно з іншим набором критеріїв, ніж той, який має сенс у загальноприйнятій соціальній моделі реальності. Використовування деструктивних методів контролю свідомості ставить під сумнів саму природу реальності[23, с. 354].

Найрозповсюдженіший метод формування культової особистості полягає у зближенні нового члена громади зі старшим членом групи. Відтак, новенький адепт навчається копіювати духовного наставника всіма засобами, навіть до тотожності голосової тональності лідера групи. Якщо дозволити деяке спрощення, то культова особа за суттю є двійником лідера культу. Новий член культу прагне говорити, міркувати, діяти, копіювати свого духовного наставника. Ця техніка моделювання допомагає досягти одразу декількох цілей: вона отримує духовного наставника в найвигідніших поведінкових рамках, вона також породжує у нового члена групи прагнення самому бути в ролі духовного зразка, для того, щоб молодші члени громади наслідували його[32, с. 93-97].

Розглядаючи психодинаміку осіб з фанатичною поведінкою, можна виокремити певну закономірність. На першій стадії залучення емоційно дестабілізують adeptів, прагнуть здобути їх довіру, оточують любов'ю і піклуванням. Таким чином, готується підґрунтя для посилення контролю над думками і почуттями. Людина поступово психологічно починає все більше довіряти членам релігійної групи. Завдяки певному «правильному» потоку інформації, різним психотехнікам відбувається корекція свідомості. І як результат цього – стан зміненої свідомості. Адепт перериває контакти зі своїм минулим життям, усі його погляди, інтереси звернені лише на релігійну групу, тобто повністю змінюється стиль життя. Ірраціональне починає домінувати над раціональним. Посилюється стан відчуження від навколишнього світу. Особистісні інтереси подавляються інтересами групи. Психотехніки підсилюють цей процес. Людина втрачає свої особистісні якості, починаючи ідентифікувати себе з членами релігійної групи.

Отже, негативний зовнішній вплив, спрямований на деструктивність психіки та самоідентифікації, з метою маніпулювання, породжує релігійного фанатика, таке поняття використовується для позначення adeptів у деструктивних релігійних культурах, екстреміських та терористичних організаціях. Зовнішній вплив діє на релігійне виховання, в основі його лежать позитивні причини.

Отже, ми з'ясували один зі шляхів штучного народження релігійного фанатизму. Проблема такого характеру є досить актуальна у наших реаліях, і поширена. І на підтвердження цієї інформації, ми можемо привести багато жахливих подій, у різних країнах, де гинуть люди, які стали жертвами такого цілеспрямованого деструктивного втручання свідомість людей, а також громадяни, на яких скеровані дії осіб, що очолюють ці громади. Але все ж таки безпосереднім є релігійний чинник цих ідеологічних та політичних процесів.

Розглядаючи штучно сформовану психіку релігійних фанатиків, треба виокремити групу, де релігійний фанатизм проявляється через нервову хворобу або підсилюється при сукупності факторів.

Усім відомо, що головне призначення вищої нервової діяльності людини полягає у правильному відображенні навколишнього світу і найбільш адекватному сприйнятті його. Але правильне відображення і адекватна поведінка – це характерні риси для здорового мозку, тобто при нормальній взаємодії основних нервових процесів і в корі головного мозку і в підкірці. Їх порушення призводить до викривленого відображення явищ дійсності, тобто до помилок у мисленні та зовнішніх діях людини. Такі процеси виникають при розладах психіки. Найчастіше це проявляється у вигляді психічних недуг, причиною яких може бути безліч факторів, і навіть не всі з них зараз дослідженні людством. Неправильне відображення світу може виникати також під впливом випадкового збігу певних обставин і улюдей, які не мають прихронних розладів і є цілком здоровими і можуть адекватно сприймати те, що відбувається ззовні. Але це тимчасові помилки міркування, які легко корегуються при своєчасному втручанні. Стійкіші порушення виникають при неправильному вихованні та при впливі більш негативних обставин.

Тривалі психічні травми можуть також спричинити менш виражені психічні порушення: дратівливість, підвищену стомлюваність, головний біль, розлад сну, поганий настрій, страхи, нав'язливі думки, хворобливі відчуття, невротичні стани. Поряд з цим виділяють типові елементи, що виражають фанатичну психодинаміку. До них належать такі: 1) потреба в самоствердженні, особливому, тотальному зміцненні власної особистості і життєвої позиції, свого погляду на речі; 2) потреба в абсолютній значимості, ідеї чи позиції, якої дотримується людина. Одночасно з цим з'являється потреба в усуненні всього того, що може перешкодити реалізації цієї установки, наприклад, усіх думок, міркувань, що суперечать обраній концепції. Відбувається також елімінація інших вірувань, поглядів; 3) потреба в реалізації своєї ідеї, що сполучається з використанням усіх

можливих засобів боротьби з індивідами, що дотримуються інших поглядів;
4) потреба для досягнення мети в послідовній, що не відхиляється від обраного курсу поведінці, з відмовою від компромісних дій[25, с. 10].

Також є доведеним факт, що релігійний фанатизм – явище хворобливе і притаманне спотвореній, патологічній психіці віруючого.

Отже, варто розглянути типові психічні хвороби, які підсилюють і навіть у деяких випадках викликають релігійний фанатизм. Поширена, хвороба – ейдетизм, вона характерна деталізованим збереженням образу будь-якого об'єкта одразу після його сприйняття. Розрізняють слуховий і зоровий ейдетизм. Це свідчить про те, що у людини є наявний психічний розлад, але може виникнути і через виснажливі фактори, які впливають на нервову систему людини. У віруючих, емоційних людей у моменти високого релігійного перенавантаження, це може відбутися навіть, під час споглядання ікони, можуть з'явитися ейдичні видіння. І так виходить, що людина ці явща, викликані власною психікою, сприймає як видіння від вищих сил. У цьому відношенні ілюзії, як викривлене сприйняття реальних об'єктів, виникають внаслідок емоційного стану, патологічних установок, стереотипів, страхів та тривожних думок [25, с.12-15].

Також сприяють розвитку релігійного фанатизму галюцинації, як уявне сприйняття без існування реального об'єкта. Стійкі галюцинації свідчать про розлад психічної діяльності у людини. Важливу роль у виникненні галюцинаційних розладів інколи можуть відігравати фактори безсоння та голодування. У релігійних фанатиків молитва може тривати до кількох днів. Відомо, що тривала відмова від сну може спричинити цілий ряд психічних розладів: страх, пригніченість, неспокій, слухові та зорові галюцинації.

Особливе значення в розвитку психічних хвороб, і тих, що виникли на ґрунті надмірної релігійності, мають такі фактори, як фізичне перевантаження організму, систематичне недосипання й недоїдання. Тривала дія цих фізичних факторів на організм призводить до виснаження нервової системи. Так і беруться наслідки, саме такі індивіди при загальноприйнятій

поведінці справляють враження людей, які погано розуміють навколишнє середовище, і у зв'язку з цим події викликають у них непорозуміння, що нерідко супроводжується почуттям тривоги й страху. Це зумовлює у таких фанатично віруючих людей схильність до надприродного тлумачення докільля і через свій хворобливий стан часто сприймають такі прояви хвороби за результат спілкування з потойбічними силами. При тривалій дії таких факторів психічні недуги виникають доволі часто. Поєднуючись з іншими виснажливими впливами, вони призводять до порушення нервових клітин і неправильної дії нервових процесів. Виникає зрив у діяльності центральної нервової системи, так розвиваються захворювання, які і сприяють розвитку релігійного фанатизму. Вони розвиваються під впливом емоцій негативного характеру: страху, тривоги. Наші емоції мають вплив на всі процеси психічної діяльності людини. Кожне її рішення, кожний вчинок здійснюється через осмислення, і почуття, тобто суб'єктивною оцінкою навколишньої дійсності. Сильні стресові переживання можуть викликати патологічний афект, цей стан хворого супроводжується порушенням свідомості, зовсім незрозумілою поведінкою, і закінчується глибоким і тривалим сном, що настає внаслідок фізичного й психологічного виснаження людини[25, с.12-15].

Крім того, є різні фактори релігійного фанатизму, вони мають різну, тому є ціла низка альтернативних думок щодо їх особливостей. Штучне утворення релігійного фанатизму, з метою впливу на людей та їх думку, здобуття матеріальних цінностей, отримання реальної влади, целише маленький перелік прихованих цілей з якими використовують справжні технології утворення релігійних фанатиків застосовуючи досягнення сучасної психології та психіатрії у недосить благородних цілях. Є доведений факт, що сукупність навколишніх обставин, з певними передумовами до розладу в психіці віруючого, можуть спотворити світосприйняття адепта, підсилюючись хворобою нервів і тим самим спричинити психічний розлад, який буде проявиться у фанатичній поведінці адепта.

Особливе місце у виникненні явища релігійного фанатизму займає страх, ступінь інтенсивності та форми значною мірою підпорядковувались соціальними умовами людського існування.

Феномен релігійного фанатизму зазнає різного роду зміни, коли релігійна нетерпимість трансформується в лібералізм і релігійну толерантність та терпимість до віруючих, як це відбулося з протестантизмом протягом багатьох століть. В інших випадках такі зміни не завжди відбуваються на краще, вони можуть бути непрогнозованими, коли релігійний фанатизм використовується в політичних цілях, тобто коли відбувається процес поєднання релігії і політиці, який може призвести до непередбачених наслідків у наш час починаючи з терору і, закінчуючи випадками геноциду.

Психічною передумовою фанатизму є світосприйняття через призму егоцентризму, це відбувається у формі хворобливого вираження егоїзму, притягування всіх явищ світу до своєї особи, як найбільш важливої людини у цьому світі. Егоцентрист не визнає власних помилок, він сліпо вірить у непогрішність та свою вищість над усіма.

Життєвий шлях фанатика визначається його внутрішньою сутністю: це людина боротьби, що рідко обходиться без зіткнень із інаковірством. Брак гнучкості сприйняття оточуючого світу і непристосованості до нього, це легко призводить його до конфлікту з законом і суспільним порядком, тому одним з етапів життя такої людини часто є перебування певний час у в'язниці, чи у психіатричній лікарні.

Фанатики, що скоюють найбільші злочиння, насильства й жорстокості по відношенню до інших, завжди почуваються себе оточеними небезпеками, постійно відчують страх. Людина завжди робить насильства з власного почуття страху. Відчуття страху глибоко зв'язаний з фанатизмом і нетерпимістю, а отже і загалом фанатичної поведінки людини у суспільстві. Лікування від страху і було б лікуванням від фанатизму й нетерпимості. У фанатичної людини страх завжди посилюється з її більшим поглибленням у релігійні почуття. «На перший погляд релігійний страх та релігійна радість

– несумісні почуття. Вони і справді, є різними психологічними процесами, проте вони викликають, хоч і різними шляхами, однаковий настрій»[48, с.58].

І цей настрій може мати фанатичну направленість на захист своїх релігійних та ідеологічних прав та свобод. Отже, одним із джерел релігійного фанатизму є страх. Наша суспільна свідомість звикла до поняття, згідно з яким насильство є невід'ємною частиною будь-якого розвитку. Великі суспільні зміни, витoki реформ ми завжди пов'язуємо зі скоєнням великих руйнувань та перетворень.

Майже всі релігійні зміни відбувалися на ґрунті релігійних війн, які мали фанатичний характер. Насильство - це один з показників, який характеризує відношення людини до природи та до іншої людини.

На даний найстрашнішим прикладом насильства по відношенню до людства це тероризм, як особлива форма насильства, для якої характерна жорстокість, застосування фізичного насилля, яка відрізняється руйнівним характером. Інформаційне суспільство дедалі створює довершені механізми та заходи щодо ідеологічного контролю новітніх релігійних організацій, особливо харизматичного напрямку. Вони нерідко використовують це знання з метою збільшення кількості прибічників та управління ними.

Сьогоднішній тероризм має релігійне підґрунтя, показується організаціями, які з одного боку займаються бізнесовою, економічною, політичною діяльністю а з другого мають чітку релігійну спрямованість: брати-мусульмани, палестинський рух Хамаз, Алькаїда, тамільські «тигри» у Шри-Ланці, баскські сепаратисти. Деякі держави підтримують терористичні організацій, яка засновані на релігійних та ідеологічних поглядах, варто лише згадати. Отже, насильство, майже синонім деструктивності[24, с 17-35].

Великі переживання завжди викликала можливість потрапляння в руки терористів зброї масового знищення: хімічної та біологічної. Адже це впливає на всі країни без винятку, навіть на ті, що можуть бути зовсім не замішані в онфлікті. Ці побоювання стали реальністю, коли сталася трагедія

1995 року. Тоді в токійському метро члени релігійної секти «Аум Сінаріке» розпилили газ «зарін», в наслідок чого загинули та постраждали багато людей. Які мотиви можуть виправдати численні людські жертви? Якщо в основі терористичних акцій лежать релігійні мотиви, мотиви протидії Апокаліпсису, протидії руйнівній технічній цивілізації та глобалізації, то застосування зброї масового знищення, на думку терористів, є логічно виправданим. Якщо стоїть політичне завдання перед терористами, то вони не мають зацікавленості в масовій загибелі людства. Вони здатні використовувати вогнепальну та іншу традиційну зброю. Але якщо релігійна доктрина вчить, що вбивство допомагає жертві отримати спасіння, то ті, хто вірить у прихід Судного дня, вважають чим швидше прийде царство Антихриста, тим швидше буде зруйнований цей недосконалий світ та настане Едем[24, с 17-35].

З цього погляду все стає дозволеним. Різновиди тероризму свідчать про те що в основі провокативних дій все частіше лежать не лише об'єктивні економічні та політичні фактори, а більсьне ідеологічні та релігійні явища. Передумовою будь-якого прогресу, у тому числі і духовного, є незадоволеність тим, що вже досягнуто. Незадоволеність веде до спроб коригувати себе чи навколишнє середовище так, щоб це краще відповідало чийсь бажанням, тобто перетворити їх, щоб зменшити цю незадоволеність.

РОЗДІЛ III. ФОРМИ ПРОЯВУ РЕЛІГІЙНОГО ФАНАТИЗМУ

3.1. Релігійний фанатизм Аввакума

Аввакум Петров народився у 1620 році в місті Григорова, Нижегородського повіту, був священником Російської церкви, протопопом, письменником, автор «Жития протопопа Аввакума» та ряду полемічних творів і послань однодумцям.

В кінці 1640-х - початку 1650-х років - протопоп міста Юр'єва-Повольській, учасник впливового Кружка ревнителів благочестя, друг і соратник майбутнього патріарха Московського Никона, який також входив до цього гуртка, згодом противник церковної реформи, розпочатої патріархом Никоном і царем Олексієм Михайловичем, ідеолог і найбільш видатний діяч старообрядництва в період його виникнення. За свою релігійну діяльність був засланий, заточений у в'язницю і в підсумку страчений.

У старообрядництві протягом усієї його історії був авторитетною і знаковою фігурою і шанується як священномученик і сповідник.

Довгий час твори Аввакума були відомі тільки старообрядцям. У XIX-XX століттях творчість Аввакума, перш за все «Житие», а потім і інші твори, було опубліковано для широкого кола читачів і стало вважатися одним з найбільш яскравих пам'яток російської середньовічної літератури.

Походив із родини парафіяльного священника. Народився під Нижнім Новгородом за річкою Кудьма, в селі Григорове. У 15-річному віці втратив батька. За вказівкою матері одружився в 17 років на збіднілій чотирнадцятирічній сироті, дочці коваля Анастасії Марківні.

У 1642 році Аввакум був висвячений в диякони, в 1644 році – поставлений в попи, ставши священником села Лопатіци поблизу Макарьєва. Тут вже відзначилася в ньому та суворість переконань, яка визначила в подальшому його подвижництво і аскетизм - прихожан своїх Аввакум безперервно викривав і соромив за різні пороки, а священників - за погане виконання церковних правил і приписів [16].

У 1648 році Лопатіци відвідав воєвода Василь Шереметєв. Йому поскаржилися на самоуправство Аввакума, після чого Шеремет'єв викликав його до себе і, обмежившись розмовою, хотів відпустити, звелівши на прощання благословити свого сина Матвія. Але Аввакум відмовився, і Шеремет'єв, незадоволений відмовою, наказав кинути Аввакума в Волгу, але священику вдалося врятуватися[46, с.62-64].

Після того як Аввакуму два рази довелося рятуватися втечею з Лопатіц в Москву, він був призначений протопопом в місто Юр'єв-Повольській (нині Юр'євець Іванівської області). Коли Аввакум прибув до цього міста, він переслідував будь-яке відступ від церковних правил, що викликало невдоволення населення.

Близько 1651 року Аввакум був змушений тікати від обуреної пастви Юр'євца в Москву. Тут Аввакум Петрович, який вважався вченим і особисто відомий царю, який перебував у дружніх стосунках з царським духівником Стефаном Воніфатьєвим, брав участь у проведеній при патріархові Йосипа «книжковій справі». Жив він у свого друга, протопопа Казанського собору Іоанна Неронова.

Яскраво ілюструє феномен фанатизму епідемія самоспалення, пов'язана з розкольництвом. Нагадаємо, що для зміцнення самодержавства цар Олексій Михайлович через посередництво патріарха Никона в 1653 р. провів реформу церкви, яка була спрямована на її підпорядкування монархії. З'явилася величезна кількість незгодних з реформою. Опозицію очолив протопоп Аввакум. Тисячі старообрядців були охоплені релігійним фанатизмом, який набув форми масових самоспалювань. До опозиції пристали церковні ієрархи, бояри, князі, селяни, юродиві. Самоспалювалися сім'ї та цілі села. Як свідчать історики, згоріло до двадцяти тисяч фанатичних прихильників «старої віри».

Особливою фанатичністю вирізнявся протопоп Аввакум, котрий повстав проти нововведень патріарха Никона. З релігійної ідеї, яка захопила Аввакума, повністю був вихолощений раціональний елемент, а тому він був

висланий і «закопаний» у земляній тюрмі Пустозерська. Однак навіть звідти Аввакум продовжував духовно керувати розкольніцьким рухом. У своїх молитвах, подвигах він доходив до нестямного екстазу. «В ці моменти духовного екстазу, згадував він, звичайні явища життя набували утаємничених обрисів, і він скрізь усвідомлював присутність невидимої сили, що його оберігала»[16].

Його життя стало яскравою демонстрацією крайнього вияву релігійного фанатизму, що переходить в релігійне бузувірство. У цій релігійній епідемії простежується неймовірна сила навіювання. Переслідування, тортури лише посилювали віру, мученицька смерть сприймалась як подвиг заради спасіння душі, поєднання її з Христом.

Сам протопоп Аввакум підтримував і благословляв акти самоспалення. Але сам заявляв, що не боїться антихриста, тому не здійснював акт самоспалення, адже йому було видіння.

Іноді старообрядці вчиняли по іншому, йшли далеко в тайгу, зібравши однодумців, будували там села, жили так, щоб їх не знайшла влада і не змусила молитися за новим обрядом. Коли стрільці вистежували їх і знаходили, старообрядці вибирали смерть від вогню.

У самому старообрядницькому середовищі були більш консервативні люди, що виступили проти самоспалень, вважаючи, що самогубство є тяжким гріхом, який просто губить душу, а не рятує її.

Але до 1691 року, коли старообрядці зібралися та визнали, що самоспалювання є грішним актом і зовсім недоречним, вже на той час загинула велика кількість людей і процвітав серед прихильників такої діяльності релігійний фанатизм.

У цій історії цікавою постаттю є Аввакум Петров, який відстоюючи традиційну віру, у своїх творах гостро критикував і наголошував на гріхах представників офіційної церкви, їх жорстокість, з якою вони проводили реформу церковних обрядів. У боротьбі с прихильниками Никона Аввакум

викривав царську владу, самого царя, його слуг, воєвод та інших наближених до царя людей.

Будучи в 1656 - 1657 роках на засланні в Даурії, Аввакум писав що «везде в начальних людех, во всех чїнех нет нікакїє правди» [16, с. 115] і намагався підняти служивих людей проти воєводи А.Ф. Пашкова.

Загальні погляди Аввакума були консервативними. Для його постаті був характерний фанатизм: у листах він рекомендує однодумцям щоденно молитися триста земних та сімсот поясних поклонів. Він повністю захопився ідеєю перебування антихриста у Церкві, це заважало йому критично мислити, оцінювати ситуацію, але добре сприяло його керівницькій діяльності серед старообрядців. За таке світобачення та підбурювання інших на протести, його посадили до земляної тюрми у Пустозерську. Проте і там він входив у стани трансу та не відмовлявся від своїх поглядів на Церкву.

3.2. Старовіри в 20 ст. (на прикладі праці В. Пескова «Тайговий тупик»)

Кількість старообрядців, як і раніше живуть в тайзі по берегах Єнісею, обчислюється тисячами. При цьому мова йде не тільки про мешканців глухих сіл або монастирів, що почали з'являтися тут в XVIII столітті і існують досі, але і про жителів досить багатолюдних за сучасними російськими мірками сіл. Багато з них все ще живуть з радянськими паспортами або без документів зовсім - в тому числі і іноземці, колись переїхали до Східного Сибіру. Довгий час і влада, і самих старообрядців їх відокремлений існування цілком влаштовувало - однак вони все частіше стикаються з цивілізацією, і нерідко ці зіткнення виявляються болючими. При цьому ніяких механізмів захисту для представників таких громад в краї, де вони проживають історично, не передбачено.

Василій Песков написав првцю «Тайговий тупик». Василь Михайлович відкрив сімейство пустельників світу в 1982 році. Але у цього відкриття є своя, не менше захоплююча передісторія. Виявляється, перша згадка про

Ликових в облікових записах відноситься аж до 1933 року, у газеті «Комсомольская правда».

У кінці 1920 років сім'я Ликових не відразу опинилася на Алтай. Вони прийшла в Сибір з Нижегородської губернії і, переваливши Кам'яний пояс, влаштувалася спочатку в нинішній Тюменській області, на річці Ісеть. Звідси вже ортодоксальна гілка старовірів, до яких належали і Ликови, переселялася далі, на Алтай. Перебралися в верхів'я річки Абакан і зупинилися на проживання на його правому березі, при впадінні річки Каїрсу. Тут в короткий термін зрубали п'ятистенний хати, і це селище отримав офіційну назву Верхня Кержакская заїмка. Всього сюди переселилося шість сімей, з них три сім'ї братів Ликових: Степана, Карпа і Євдокима[33].

У квітні 1932 року було створено Алтайський заповідник. Охорону природи здійснювали спостерігачі, серед яких було чимало старовірів. Від них і пішла інформація про Верхньої Кержакской заїмці. Перший запис про поселення та прізвище Ликових з'являється в 1933 році («Літопис природи Алтайського державного заповідника. Книга перша. 1932 - 1935 роки»).

Під час чергового об'їзду меж заповідника начальник охорони з групою спостерігачів відвідали Верхню Кержакскую заїмку. Опинившись поселенцями державної території, Ликови, з одного боку, були незадоволені всякого роду заборонами, з іншого боку, тут вони були як би під захистом закону.

Восени 1933 року ситуація загострилася через розпочатого процесу колективізації. Всім проживають на окремих займанщинах було запропоновано об'єднуватися в селища - не менше десяти дворів. З одного боку, Верхня Кержакская заїмка на шість дворів підлягала ліквідації. З іншого - додаткових дворів взяти не було звідки, а в жителів потребували як в працівників заповідника. Консультувалися з головком, з партійними інстанціями, з органами НКВС. У підсумку мешканцям займанщини все-таки запропонували підібрати інше місце для проживання.

Ранньою весною 1934 роки сім'я Карпо Йосиповича, що складалася на той час з трьох осіб, пішла на Алтай, на річку Лебідь. Сім'я Євдокима залишилася поки на заїмці. Дружина Ксенія чекала дитину, а сам Євдоким планував влаштуватися в охорону заповідника[33].

Однак керівництво заповідника отримало анонімний лист з характеристикою Євдокима Ликова, у листі повідомлялося, що він займається браконьєрством сам і, якщо буде прийнятий в охорону, відкриє ворота своїм людям для промислу. Анонім написав наймовірніше: ніби п'ятнадцятирічний Євдоким після закінчення громадянської війни в Хакасії допомагав сховати в тайзі бандитів. Директор заповідника негайно направив на заїмку до Євдокиму двох спостерігачів - Миколи Русакова і Дмитра Хлистунова, доручивши їм перевірити достовірність доносу.

Ликови - Євдоким і прийшов допомогти йому Карпо - в цей час закінчували копати картоплю. Помітивши двох чоловік з гвинтівками і в моторошному одязі, вони злякалися. Якраз напередодні спостерігачі отримали спеціальну форму: чорні галіфе, чорні гімнастерки з яскраво-жовтими емблемами на зелених петлицях невідкладних комірців, на голові чорні гострі шоломи з маленькими козирками.

Євдоким кинувся до своєї домівки. Спостерігачі ще більше налякали старовірів, закричавши: «Стій, стій, стріляти будемо!». Короп зупинився, але Євдоким продовжував бігти і отримав кулю в спину. Після похорону Карпо відправив сім'ю Євдокима вниз по Абакану до іншої рідні, а сам пішов до своєї сім'ї на річку Лебідь. Було йому тоді 33 роки.

В початку 1937-го сімейство Карпа на Лебеді несподівано відвідали співробітники НКВС. Вони детально розпитували про обставини загибелі Євдокима. І хоча в розмові вони співчували і обвинувачували спостерігачів. Він вирішує сховатися від влади і привів сім'ю на Верхню Кержакскую заїмку.

Рухаючись влітку 1940-го від Абаканського кордону вгору по долині річки Великий Абакан, спостерігачі заповіднику зустріли бородатого

чоловіка, який за допомогою дерев'яного гака підгрібав камені для зміцнення огорожі. Один зі спостерігачів дізнався в ньому Карпо Ликова. Захопившись роботою, той спочатку не помітив загону. А побачивши озброєних людей, злякався.

Хата Ликових стояла в декількох десятках метрів над рівнем річки в оточенні тайги. Можна було пройти в безпосередній близькості від будинку і нічого не помітити. Стежки від річки не було, ходили по кам'яній розсипи.

Оскільки Ликов знав ці місця, керівництво заповідника запропонувало йому влаштуватися на роботу спостерігачем на Абаканський кордон. Туди, куди колись хотів влаштуватися Євдоким. Після роздумів Карпо дав-таки згоду восени перебраться всією сім'єю на кордон для того, щоб розпочати роботу[33].

Навесні 1941 року, як тільки з'явилася можливість, спостерігачі прибули на Абаканський кордон, але ніяких слідів Ликова там не виявили. Почалася 22 червня війна переплутала всі плани.

Ликов приймає рішення бігти - далі в тайгу. І знову вони розчинилися на п'ять років в неосяжних просторах суворих лісів. Знайшли нове місце, де влаштуватися: суцільні скелі, вузька щілина.

Незважаючи на важкодоступність новогожитла Ликових, випадкові гості в них все ж були. У 1946 році на Алтай і в Саяни були спрямовані для складання детальних карт військові топографи. Розглядаючи в бінокль ущелині, офіцер одного із загонів побачив хату та людей. Загін вирушив на розвідку. Її жителі впали на коліна і почали молитися. Бачачи розгубленість і страх в їх очах, офіцер спробував підняти на ноги чоловіка з густою бородою, але старовір, обхопивши лейтенанта за ноги, припавши щокою до халяви чобота, завмер.

Дізнавшись, що перед ним Ликов, офіцер був вкрай здивований і сказав, що і прізвище це чув, і що в картах і документах значиться місце проживання Ликових, але значно нижче по річці - в містечку Тиші. Короп підтвердив, що

він дійсно народився в цьому невеликому селищі в 1902 році і досить довго там прожив.

Поступово відносини налагодилися, розмови стали носити більш довірливий характер. Ликов розповів, де саме жила сім'я його батьків, де, в яких місцях проживав разом з сім'єю, де були інші поселення. Таким чином, він мимоволі брав участь в обробці зібраного матеріалу і в складанні карт цього глухого району. Та й сама прізвище Ликова була увічнена на військово-топографічних картах з грифом «секретно». Всі місця проживання Ликових нанесені на ці карти з певною позначкою.

Загін військових топографів благополучно подолав останні кілометри, спустився до Телецькому озера в гирлі річки і водою прибув в селище Яйлю. Тут офіцер докладно розповів про Ликових, про його допомоги загону і звернув увагу на вкрай важке становище сім'ї. Повідомлення сприйняли з подивом. Адже були дані, що Ликови після зустрічі в 1941 році із загоном прикордонників пішли в селище Тиші. Офіцер-топограф підтвердив, що і в розмові з ним, про що б не йшлося, Короп ніколи не заперечував, мабуть, побоюювався висловлювати незгоду. Напруженість в ньому відчувалася постійна.

Дії самого Ликова ніхто не схвалював, практично всі засуджували його за впертість, за те, що ховається від людей, не зважаючи ні на чию думку. Шкодували його дружину Килину Карповну і дітей, які волею батька були приречені на таке життя.

Через п'ять місяців спеціальний загін, посланий з метою виселення Ликових, об'їздив все верхів'я Великого Абакана, але виявити Ликових йому так і не вдалося.

В середині ХХ століття заповідник був закритий, і сім'я Ликових пропала з поля зору. До новоствореного Хакаського заповіднику Абаканська ділянка тоді не увійшов, і Ликови тепер уже остаточно стали вільними.

Влітку 1958 з Личаними зустрілася група туристів під керівництвом Юрія Штюрмера. У самому верхів'ї Абакана трохи нижче впадання річки

Ерінат вони, вийшовши з тайги до берега, зовсім несподівано побачили людину з вудилищем. Поруч на купці трави сиділа худенька жінка похилого віку. Це було подружжя Ликових[33, с 57].

То була несподівана зустріч, діалогу класичного не відбулося. Спроба сфотографувати їх не увінчалася успіхом. Ликови відверталися і просили цього не робити. Група Штюрмера пішла, і настав самий тривалий проміжок часу, коли ніяких зустрічей з Ликовими не відбувалося.

Наступна зустріч з сім'єю Ликових відбулася аж у 1978 році, коли геологи на них натрапили. Лише в 1982 році у Ликових почалася нова сторінка історії, пов'язана з ім'ям журналіста Василя Михайловича Пескова. На заїмці Ликових, яка тепер входила до складу території Хакаського заповідника, стали регулярно з'являтися люди. А Гафія Ликова стала найзнаменитішою самітницю планети.

Спостереження за сім'єю з медичної точки зору проводив лікар Ігор Павлович Назаров. У своїй статті в газеті «Труд» він висловив думку, що причиною смерті Дмитра, Савіна і Наталії з'явилася слабкість імунітету Ликових через відсутність контактів із зовнішнім світом, що призвело до пневмонії при зараженні від відвідувачів. Враження про свої поїздки в Саянську тайгу до відлюдників і про спостереження за їх здоров'ям Ігор Назаров виклав в написаній ним книзі «Тайгові відлюдники» (книга видана в 2010 році за рішенням Президії ТОВ «Російська академія природничих наук»).

Агафія, що складалася за народженням в безпопівстві, в 2011 році настоятелем оренбурзького храму ієреєм Володимиром Гошкодереей була приєднана до РПСЦ. До Різдва Христового 2013 роки їй була передана посилка з подарунками (книги і календар) від митрополита Московського і всієї Русі Корнилія, предстоятеля Російської православної старообрядницької церкви, а в квітні 2014 Митрополит відвідав самітницю особисто.

На прикладі цієї сім'ї можна простежити вплив релігійного фанатизму на свідомість, спосіб життя, побут людей. Яким чином релігійні переконання,

які доєдені до крайньої міри фанатичності можуть позбавити людей цивілізації та спілкування з оточуючим світом.

3.3. Старообрядництво на теренах України: елементи релігійного фанатизму

Треба зазначити, що старообрядництво на території України не варто прирівнювати до звичайного обрядовіства. Старовіри уважно ставляться до зовнішніх виявів культу, з боку старообрядців, акцентування уваги на обрядових дрібницях – це наслідок богобоязливості, передчуття настання Страшного Суду, прагнення досконало дотримуватись норм православної віри.

Незважаючи на багато відмінностей, всі старообрядницькі течії – попівці та безпопівці, а також їх толки – визнають єдино правильними стародруковані книги – тобто це та церковна література та книги, що були написані до початку реформи патріарха Никона в середині XVI століття, та ікони «старого письма», написані, згідно з давньоруською іконописною традицією. Особливістю таких ікон є те, що у них, крім своєї специфіки написання Образу, немає дотримання норми «реалістичного письма», яке було прийняте Никоном від греків.

Для різних напрямків старообрядництва характерним є визнання лише восьмиконечного хреста, в той час, як у православної церкві поряд з ним визнають і шестиконечний, і чотирьохконечний хрест, використання лише унісонного співу під час здійснення богослужінь та жорстка заборона на використання оперного співу під час служіння. Подібно до православ'я старообрядці, саме це їх відрізняє від сектантства, визнають не лише «Священне Письмо», а й «Священне передання», це було прийняте на рішенні Семи Вселенських Соборів та вчення «отців Церкви»[26, с.61-63].

Під час церковної служби забороненоприхожанам стояти на колінах, старообрядці це пояснюють тим, що стояння на колінах є подібне до

знуцання, якого зазнав Ісус Христос. Для старообрядницьких течій характерним є схвалення присутності під час служіння у народному одязі часів Русі, який виготовляють за методикою Давньої Русі, і не признають використання штучних матеріалів у одязі. Також є різні течії старообрядництва, це проявляється тим, що під час церковної служби старообрядці широко використовують різноманітні види речитативу під час читання релігійних текстів[26, с.61-63].

Есхатологічний світогляд є основою вчення старовірів в Україні: етика, побут старообрядців ґрунтуються на вченні про кінець світу. Особливо чітко втілена есхатологічність поглядів старовірів, у способі життя безпопівців – а саме це проявляється у постійному очікуванні кінця світу. Це стало причиною того, що вони повірили у власну богообраність та почали вважати, що Бог визначив саме їх як праведників, від яких залежить доля світу. Саме старообрядці повинні дотримуватись усіх заповідей Господніх і підтримувати благочестивість на землі. Старообрядці переконані, що настання Другого пришествя буде супроводжуватись такими ознаками, як стрімкий технічний прогрес, природні катаклізми, екологічні проблеми. Але найголовнішою ознакою настання останніх днів стануть війни, демографічні проблеми, втрата моральності у суспільстві. Коли Україна здобула незалежність, то становище старообрядницьких общин суттєво змінилося. Старообрядці отримали змогу відбудувати закриті за радянських часів культові споруди, вільно відправляти та відвідувати богослужіння, відкривати недільні школи, відроджувати національні традиції тощо.

Сучасний стан старообрядництва в Україні демонструє не лише приклад умотивованого євангельським ідеалами і власними догматичними концептами входження у нові реалії суспільного, політичного, культурного, релігійного, міжконфесійного життя, а й безперечну зацікавленість у їх подальшому стрімкому розвитку й утвердженні як визначального фактора своєї подальшої еволюції. Сьогодні старообрядництво в Україні спрямоване на розширення своїх позакультових пріоритетів. У суспільному житті ними є

благодійність, філантропія, просвітництво; політичному – прагнення свободи совісті, свободу вибору та співпраця з урядовими і громадськими інституціями, культурному – сприяння духовному оздоровленню суспільства, розвитку національної культури та її відродженню, релігійному – активне церковне життя. Таким чином, Руська Православна Старообрядницька Церква, яка має adeptів на українських землях, не є маргінальною чи тимчасовою, на яку можна не звертати уваги, а виступає впливовою та самодостатньою релігійною організацією, з якою необхідно рахуватись та шукати шляхи для порозуміння, для подальшої співпраці і блага людей.

Перспективи відродження старообрядців залежать від низки складних завдань, які не можуть бістро вирішитися, адже е триває все багато десятиків років і за один день вирішати всі проблеми, які довнго накопичувалися, неможливо. Основними з них є потреба у відтворенні конфесійних господарських і соціальних структур та необхідність знайти форми роботи з молоддю, для їх духовного збагачення та задоволення релігійних потреб. У подібному руслі організував свою діяльність митрополит Андріан (Четвергов), незначний короткий період патріаршества якого призвів до кардинальних змін у середовищі Руської Православної Старообрядницької Церкви[26, с.60].

Вірний шлях відродження старообрядницької общини – це поява молодих інтелігентних старообрядців в громаді, котрі досить швидко зупиняють процес повільного занепаду своїх громад, будуть ознайомлювати своїх однолітків з культурою старовірів.Протягом декількох років відновлюють або будують храми (причому без допомоги держави). На відміну від малограмотних людей похилого віку, священників, вони привертають в общину людей середнього і молодого віку – спочатку зі старообрядницьких сімей, потім з'являються неофіти. Чудово розуміючи, що без молодого покоління у старообрядців майбутнього немає, вони активно створюють дитячі недільні школи, які користуються популярністю. Отже, на

території України старообрядництво має значний потенціал не лише для власного збереження, а й для подальшого розвитку.[мишков, с.61-63]

Щодо історичної ситуації розвитку старообрядництва на теренах України, особливість ситуації полягає у тому, що на Заході секти з'являлися під час боротьби за оновлення віри та обряду, а російський розкол сформувався на базі збереження старого напрацювання в церкві.

Важливою у цьому була також і політична сила— старообрядництво підтримали сили, які виступали проти централізації церкви і держави. Проте не можна розглядати розкол як чисто реакційне явище. Виступаючи на перших порах порівняно, як реакційний рух, старообрядництво стало з часом фактором, який сприяв очищенню православної церкви, гальмував її надмірну централізацію і співпрацю з державою. Власне саме це й стало показовим моментом для православних України, котрі підтримали старообрядницький рух.

Старообрядництво з часом розпалося на три основних течії, кожна з яких в певній мірі діяла в Україні. Вони є досить великими за кількістю згод і толків у рамках течії. Тому ми розглянемо найбільш важливі течії, що діяли на теренах України.

Спочатку попівщина - це була течія, священиків якої висвячено до собору 1666 р. Після того як вони перестали існувати і нових висвятити було неможливо, общини стали приймати до себе священиків, котрі переходили з офіційної церкви. Так утворилося біглопопівство, центром якого на українських теренах стала Стародубщина на Чернігівщині. Вони легко переходили у віру старообрядців, це священики пояснювали тим, що біглопоповці мають схожу з РПЦ ієрархічну систему і їхні богослужіння здійснюються в церкві і за своєю суттю не суперечать основам православного вчення, а відрізняються лише обрядовими деталями, а саме: сугуба алілуйя, хрещення двома пальцями, хресний хід за ходом сонця і так далі.

Взагалі, при переході в розкол священників офіційної церкви спочатку приймали як єретиків. Згодом їх лише по-новому помазували, тобто здійснювали «очищення» іншим чином. У деяких церквах навіть миропомазання було замінено простим прокльоном «ніконівських єресей».

Наступна течія – це біглопопівство, згодом вони розділилося на кілька течій. На українських теренах діяли, зокрема, лужковська згода, дяконова згода, перемазанці та ін.

Лужковська згода дістала назву від села Лужки, що розташоване біля Стародуб'я на Чернігівщині, де вона і була заснована на початку XIX ст. Приводом для цього стало те, що громада не прийняла священників, призначених урядом, і незгода з виписуванням метрик для новонароджених. Згода характеризується різкою критикою церковної та світської влади. Біглопопівці відмовлялися присягати та молитися за царя, служити у війську. Тобто вони обрали позицію оборони проти влади та у ставленні до РПЦ, й царської сім'ї. Обряд «очищення» священників проводили через перехрещування. Згода найбільше поширилася на Поволжі.

Дяконову згоду засновано дяконом Олександром у кержинських скитах, а нині це нижньгородські ліси. Послідовники згоди були і в Стародубщині, останні характеризуються найбільш лояльною політикою серед біглопопівських згод щодо співпраці з офіційною церквою та урядовими структурами. Зокрема, ті члени громади, що прийняли згоду з урядом допускали виконання світських обов'язків і навіть спілкування з вірянами традиційного православ'я. Очищення новоприбулих священників здійснювали третім чином[26, с.40].

Згода перемазанців виникла у другій половині XVIII ст. серед утікачів попів Рогозького цвинтаря. Вони були прихильниками теорії, що всіх священників слід перемазувати святим миром. Але причому олію вони не освячують.

На початку XIX ст. найбільш дружелюбні біглопопівці стали шукати компромісу з офіційною церквою та урядом і відділилися від біглопопівців,

відновивши первісне попівство, тобто вони визнавали всі православні таїнства, окрім священництва. У їхньому складі були окремі згоди-церкви, з яких в Україні діяли єдиновірці, білокриницька та біловодська ієрархії, афіногенівці.

Єдиновірці є найбільш наближеними РПЦ — при збереженні старообрядницької обрядовості їхнє духовенство призначалося офіційною церквою. Білокриницька ієрархія утворилася після того, як босносараєвського митрополита Амвросія, якого турецький уряд позбавив кафедри, в старообрядництво, це відбулося у 1846 році. Створення такої ієрархії було зроблено царським указом Миколи I у 1821 р., яким було заборонено утікачам попам переходити в розкол. Таке помітне зменшення числа священиків впливало на виконання потреб суспільства і змушувало релігійних адептів до пошуків виходу через заснування самостійної старообрядницької ієрархії. Центром її стало с. Біла Криниця на Буковині у складі Австрії, саме звідси друга назва ієрархії — Австрійська. Проте реальний центр ієрархії довгий час розташовувався на Рогозькому цвинтарі в Москві. Послідовники цього старообрядницького напрямку до 1917 р. становили близько 2/3 загальної кількості попівців у Російській імперії. В Україні общини Білокриницької ієрархії були поширені також в Чернігівській губернії.

Наприкінці XIX ст. архієпископом «біловодського ставлення» Аркадієм (Пікульським) було засновано Біловодську ієрархію. В основі її вчення лежав міф про існування на Далекому Сході, у Біловодді, православної церкви на чолі з патріархом. Прихильники біловодської ієрархії в Україні були поширені в основному серед вихідців з Росії і на сході країни, зокрема на теренах Донеччини.

Афіногенівщина в Україні також виникла на теренах Чернігівщині. Ця попівська згода не мала якихось особливостей у порівнянні з іншими попівськими згодами і названа просто, на честь її засновника — старообрядницького єпископа Афіногена, якого різкіше викрили як

самозванця. Проте Афіноген встиг залишити багато послідовників, які й утворили окрему згону і почали її розвивати на теренах України.

Події 1905—1907 рр. у Російській імперії значно вплинули на розвиток і і число попівських громад. За своєю суттю вони були організаціями, що займалися первісним накопиченням капіталу — не міняючи віру, селяни здобували більшу свободу в рамках державного й церковного впливу. І тому вже після відміни кріпосного права в 1861 р. попівські парафії швидко збільшувалися, а на чолі їх стояли великі капіталісти. Декрет 1905 р. про свободу віросповідань легалізував попівців, перетворив їх із сектантського руху на єдину імперську церкву [26, с.29].

Проте декрет 1905 р. кардинально не змінив становища найбільш радикального крила старообрядництва — безпопівства. Це було пов'язано з тим, що воно повністю відкинуло церковну ієрархію. Безпопівці розірвали зв'язки з РПЦ, яка, на їхню думку, є породженням церкви антихриста і керується ним. На цьому ґрунтується вимога біглопопівців повторного перехрещення тих, хто приходив у безпопівство із РПЦ. Вважали, що Антихрист керує й урядовими особами, оскільки ті сприяють розвитку та нав'язаною пануючої церкви. Тому безпопівці виступали проти держави і всіх її інститутів, проти соціальної несправедливості, яку породжувала ця держава, яка керується антихристом, навіть довгий час не молилися за царя і можновладців. Усіх, хто приходив до них, перехрещували. Із таїнства вони залишили лише хрещення та сповідь, що здійснюються мирянами. Дуже обмежений розвиток був у безпопівців, через брак священників, і число служб, які здійснюються тільки тими мирянами, котрі отримали на це благословення наставників шляхом здійснення відповідного чину й отримання звання «благословенного отця», але цього було недостатньо для висвячення священослужителів церкви. Деякі згоди виступали за безшлюбне життя.

Наприкінці XVII — на початку XVIII ст. безпопівці влаштовували часті самоспалення, оскільки це, на їхню думку, єдиний шлях, який може вивести на істинний шлях з цього антихристиянського світу, але згодом стали

розуміти, що таким чином користі нікому не приносять, а лише біду оточуючим.

Безпопівці також поділилися на багато згод і напрямів. На українських теренах відомі були, зокрема, спасова згода (нетовщина), бігуни, феодосіївці, филипівці та ін.

Наприкінці XVII ст. у Нижньогородській губернії виникла Спасова згода (нетовщина). Названа так тому, що, на думку сектантів, врятується лише той, хто покладає надії та молиться Спасу (Христу). Влада й офіційна церква — це царство антихриста і тому вони були переконані, що «немає в світі ні таїнств, ні православного священництва, ні благодаті», через такі настанови і пішла звідси друга назва згоди — нетовщина. Згода вирізняється із безпопівства тим, що новоприбулих не перехрещують, не визнають сповідь, не здійснюють багато служб (вечірньої, ранкової тощо). Крім того, нетовці намагалися своїх покійників ховати не на території цвинтаря. Згодом згода теж розділилася на ряд напрямів.

хто переходив до них. Біглопопівська громада у своїй основі згода після указів Миколи I, що обмежували прийом біглих попів, і для якої було закрито деякі монастирі, стали гостро потребувати священників. Це спонукало багато громад обходитися уставщиками, уповноважених хрестити дітей, причащати й сповідатися. Шлюби влаштовували за благословенням батьків і уставщика.

Феодосіївський напрям засновано на зламі XVII—XVIII століть. новгородським безпопівцем Феодосієм Васильєвим, який помер у 1711 році. Він із сім'єю переселився на територію тодішніх земель Польщі й заснував там свій напрям. Проповідував аскетизм, а саме безшлюбність і неприязнь до офіційного православ'я та уряду. Розділювався наприкінці XVIII ст. на ряд згод. На українських землях були, зокрема, польські феодосіївці, які виступали за збереження шлюбу[26, с.76].

двоєдушності феодосіївців, котрі часто не бажали, розкривати свою приналежність до розколу і ходили в православні церкви. Бігуни закликали втікати, звідси і назва, в незаселені місця чи ховатися, щоб не мати ніяких

зв'язків із суспільством. Основи віровчення викладено в книгах «Цветник» та «Нравственный цветник», в яких проповідуються нетерпимість до інакомислячихлюдей. У 50— 60-х роках ХХ ст. бігуни були відомі під назвою істинно православних християн і перебували в підпіллі.

І останній з напрямів безпопівства, що виділився із поморського напрямку, — филиповство, найбільші осередки яких в Україні були на території Одещині. Згодом названа за іменем стрільця Филипа, в житті мирському— Фотій, котрий недалеко від Вигорецького монастиря заснував свій скит, а у 1743 році він самоспалився.

Особливості вчення згоди полягали у тому, що филиповці вважали самоспалення та голодну смерть – мучеництвом за віру. Ікони вшановують лише свої. Вони не мали інституту сім'ї — вони вважали, що всі вони між собою брати й сестри, тому навіть одруженим неофітам не дозволяється проживати разом. Вшановували восьмикінцевий хрест без титла, виступали проти існуючого ладу політичного і проти молитов за царя, проти співпраці церкви і уряду. Филиповці теж не були однорідними і розділилися на ряд напрямів.

Зокрема, для України характерні филиповці орловські, які з'явилися в Орлі і згодом на території Одещини. Особливістю їх були жорсткі обмеження в крої та фасоні одягу для своїх послідовників, і матеріали повинні були бути лише натуральними.

ВИСНОВКИ

Для розкриття суті явища релігійного фанатизму, потрібно з'ясувати смисловий діапазон поняття, релігійний фанатизм – це підпорядкування людини певній релігійній ідеї, що змушує людину бути готовим заради релігійних ідей піти на жертви власним життям, та навіть благополуччям своїх рідних.

Релігійний фанатизм – це дуже важливе явище для осмислення його поняття, особливо у сучасному світі, дивлячись на всі соціальні процеси, які відбуваються у сьогоденні.

Перші спроби дати визначенні поняттю «релігійний фанатизм», ми можемо знайти у працях Вольтера, саме він дав назву цьому феномену, яка і залишилася до нині.

Для людини, що підвладна ідеям релігійного фанатизму не має цінності своє власне життя, чи чиєсь інше, вона повністю віддана служінню релігійним ідеям і принципам, які сповідує. Суть фанатизму, за Вольтером, полягає у тому, що фанатик, відстоюючи свою істину, готовий страчувати і убивати, жертвувати собою за ідею.

Також яскравим прикладом релігійного фанатизму можна назвати виникнення вчення старовірів. Ця історія починається, коли у 1666 році патріархом Никоном (1652—1667) і царем Олексієм Михайловичем було церковну реформу, метою якої проголошувалась уніфікація богослужбового чину Російської церкви з Грецької церквою і перш за все - з церквою Константинопольською. Цей крок підпорядковував церкву монархії. З'явилася величезна кількість незгодних з реформою. Опозицію очолив протопоп Аввакум. Тисячі старообрядців були охоплені релігійним фанатизмом, який набув форми масових самоспалювань.

Щодо старообрядництва на території України, тоне варто прирівнювати українських старовірів до звичайного обрядовірства. Старовіри уважно ставляться до зовнішніх виявів культу, з боку старообрядців, акцентування уваги на обрядових дрібницях – це наслідок богобоязливості, передчуття

настання Страшного Суду, прагнення досконало дотримуватись норм православної віри.

Незважаючи на багато відмінностей, всі старообрядницькі течії – попівці та безпопівці, а також їх толки – визнають єдино правильними стародруковані книги – тобто це та церковна література та книги, що були написані до початку реформи патріарха Никона в середині XVI століття, та ікони «старого письма», написані, згідно з давньоруською іконописною традицією. Особливістю таких ікон є те, що у них, крім своєї специфіки написання Образу, немає дотримання норми «реалістичного письма», яке було прийняте Никоном від греків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Академічне релігієзнавство. Підручник. За наук. ред. проф. А.Колодного. – К.: Світ Знань, 2000. - 862с.
2. Асмолов А. Век толерантности /А.Асмолов //Научно публицистический вестник МГУ. - М., 2001. - №1, С.5-12
3. Бердяев Н. Русские записки./Н.Бердяев //Человек. - 1997.- №3, С.35-41
4. Бессмертный А.Р. Национализм и универсализм в русском сознании. /А.Р.БессмертныйМ. - АСТ. - 1989. - 287с.
5. Большая советская энциклопедия. Т 44, -М., 1956.- 664с.
6. Васильев Л.С. История религий Востока. /Л.С.Васильев- М.: Высшая школа, 1983. - 367с.
7. Вольтер. Философские повести и рассказы, мемуары и диалоги. [Электронный ресурс] // Academia. – 1931. – Режим доступа до ресурсу: https://imwerden.de/pdf/volter_tom1_academia_1931_text.pdf.
8. Гарин И.И. Аввакум./И.И.Гарин –Харьков: Фолио, 1994. - 154с.
9. Грановская Р.М. Защита личности: психологические механизмы. /Р.М.Грановская, И.М.Никольская-СПб: Речь, 1999. -655с.
10. Гейсер Л. История Реформации. /Л.Гейсер - М.:СПб, 1882 - 147с.
11. Григулевич И.Р. Инквизиция. /И.Р. Григулевич - М.: Политиздат, 1976.- 463с.
12. Гримак Л.П. Общение с собой: начало психологии активности. /Л.П.Гримак - М.: Мысль, 1991. -198с.
13. Гроф С. Области человеческого бессознательного: опыт исследования с помощью ЛСД. /С.Гроф - М.: Институт Трансперсональной Психологии. Из-во Института психиатрии, 1994. -248с.
14. Гринько В.В. Велике Біле братство як нерелігійний феномен /В.В.Гринько //Українська асоціація релігієзнавців. - К., 1998. - 87с.
15. Докаш В. Психологія релігії – Чернівці: Видавництво та друкарня Чернівецького національного університету, 2012. – 233 с.

16. Житие протопопа Аввакума, написанное им самим // Хрестоматия по древнерусской литературе / Сост. Фёдорова М.Е., Сумникова Т.А. – М.: Выс.шк., 1985. – 231 с.
17. Кокин М.И. Религия и психические болезни. /М.И.Кокин - М.: Наука, 1969. - 78с.
18. Краткий курс истории России с древнейших времен до начала XXI века. Арсланов Р.А. и др. М.: 2013. - 1019 с.
19. Куценок А. Эмоции и религия. /А.Куценюк - К.: Политиздат Украины, 1987. - 166с.
20. Леонтьев К.Н. Византизм и Славянство // Леонтьев К.Н. Избранное. – М.: Рарогъ, Московский рабочий, 1993. – 35 с.
21. Лобовик Б.О. Буденна релігійна свідомість. /Б.О. Лобовик - К.: Вид-во КДУ, 1971. - 56с.
22. Лубский В.І. Мусульманське право: навчальний посібник. /В.І.Лубський – К.: Віл бор, 1997. - 256с.
23. Лубський В.І. Історія релігій: навчальний посібник. /В.І.Лубський, В.М.Козленко та інші - К.: Тандем, 2002. - 640с.
24. Массе А. Ислам: очерк истории. /А.Массе - М., СПб, 1982. - 257с.
25. Московичи С. Век толп: Исторический трактат по психологии масс. /С.Московичи -М.: Центр психологии и психотерапии, 1996. - 480с.
26. Мишков В. Я. Становище громад старообрядців у сучасній Україні: проблеми та перспективи розвитку / В. Я. Мишков // Наука, освіта, суспільство очима молодих: матеріали IV Міжнародної конференції студентів та молодих науковців. Частина 2. – Рівне: РВВ РДГУ. – 2010. – С.61 – 63.
27. Мчедлов М.П. Политика и религия. /М.П.Мчедлов - М.: Политиздат, 1987. - 184с.
28. Наумова Н.Ф. Социологические и психологические аспекты целенаправленного поведения. /Н.Ф.Наумова - М.: Наука, 1988. - 200с.

29. Нетрадиційні релігійні та містичні культури України. Навчальний посібник // В.М.Петрик, С.В.Сьомін та ін. Під ред. Остроухова В.В. – К.: Росава, 2003. - 336с.
30. Носович В.И. Психология веры. /В.И.Носович – Л.: Лениздат, 1970.- 68с.
31. Олпорт Гордон В. Личность в психологии. /Г.В.Олпорт - М.:Ювента, СПб., 1998г.-345с.
32. Ольшанский Д.В. Психология терроризма /Д.В.Ольшанский - СПб: Питер, 2002.-288с.
33. Песков В.. Таежный тупик – Москва: Терра-книжный клуб, 2007. – 271 с.
34. Пленники религиозного экстаза: психология религиозных сект. Под ред О.В.Тимченко. - Харьков: Прапор, 1998. - 477с.
35. Поликарпов В.С. Феномен Человека – вчера и завтра. /В.С.Поликарпов - Ростов-на-Дону: Феникс, 1996. - 576с.
36. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги.: Т1. У полоні Платонових чарів. /К.Поппер - К.: Основи, 1994. - 444с.
37. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии, или Статистические, исторические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах, в пределах губернии находящихся. – Киев: Типография Киевопечерской лавры, 1864. – 763 с.
38. Предко О.І. В.Джеймс. Природа і сутність релігії /О.І.Предко //Людина і світ. - К.: 2004. - №4. - С.49-55
39. Предко О.І. Сутнісні особливості релігійного почуття /О.І.Предко //Наука. Релігія. Суспільство. – Донецьк: Наука і освіта, 2002.- №3.- С.234-237
40. Расков Д.Е. Экономические институты старообрядчества. — СПб., Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2012. — 344 с
41. Раскольники в России : Извлечения из распоряжений по делам о раскольниках при императорах Николае и Александре II, пополненные

запискою [П. И.] Мельникова-[Печерского]. — Лейпциг : Э. Л. Каспрович, 1887. — 96 с. — (Собрание материалов для истории возрождения России; 8).

42. Релігієзнавчий словник. Під ред. Колодного Є.М. - Київ: Четверта хвиля, 1996. - 389с.

43. Рубин Дж. Социальный конфликт: эскалация, тупик, разрешение. /Дж.Рубин, Д.Прут - СПб.: прайм-ЕВРОЗНАК, 2001.- 352с.

44.Сеченов И.М. Психология поведения. Психологи Отечества в 70-ти т. /И.М.Сеченов - Москва: Воронеж, 1995. - 240с.

45.Соловьёв В.С. О русском народном расколе // Сочинения в 2 тт. т.1 – Москва: Правда, 1994. – 180 с.

46.СтадниковА.В.Старообрядчество: история, культура, современность. Тезисы 1997. Москва, 1997, с.62-64.

47.Торчинов Е.А. Религии мира: опыт запредельного: Психотехника и трансперсональные состояния. /Е.А.Торчинов -СПб: Петербургское Востоковедение, 1998.-384с.

48.Третьяков Д. Религиозный фанатизм./Д.Третьяков -СПб: Пролетарий, 1930.- 66с.

49. Фрезер Дж. Фольклор в Ветхом завете.- 2-е изд. /Дж.Фрезер - М.: Политиздат, 1985.-511с.

50. Фрейд З. Тотем и табу. /З.Фрейд - М.:СПб: Алатйа, 1998.-348с.

51. Фойгель А.М. Социальная природа религиозного фанатизма. Автореф.дис. канд. филос. наук. /А.М.Фойгель - Л.: ЛГУ, 1973.- 24с.

52.Цвейг Ст. Совесть против насилия. /Ст.Цвейг - К.: Политиздат Украины, 1989.-384с.

53.Чиж В.Ф. Психология злодея, властелина, фанатика /В.Ф.Чиж //Записки психиатра.М.: Республика, 2001.-416с.

54. Шевченко В.М. Словник-довідник з релігієзнавства. /В.М.Шевченко - К.: Наукова думка, 2004. - 560с.

55.Щапов А.П. Русский раскол старообрядчества – Казань: Изд-е книгопродавца Ивана Дубровина, 1859. – 548 с.

56.Щапов А.П. Земство и раскол. – СПб., 1862.

57.Яблоков И.Н. Социология религии. /И.Н.Яблоков -М.: Наука, 1979.-
312с.